МАКЕДОНСКА БИБЛИОТЕКА
ИЗДАВА МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ
№ 6.

ИЗЪ МАКЕДОНСКАТА ЗЕМЯ

ВПЕЧАТЛЕНИЯ И БЕЛЕЖКИ

СКОПИЕ. — ГОСТИВАРЪ. — ТЕТОВО. — ВЕЛЕСЪ. — ЩИПЪ. — КОЧАНИ. — РАДОВИШЪ. — ПРИЛЕПЪ. — КРУШОВО. — КОСТУРЪ

ОТЪ
Г. БАЖДАРОВЪ

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1926.

175

МАКЕДОНСКА БИБЛИОТЕКА
ИЗДАВА МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ
№ 6.

Р14550

ИЗЪ МАКЕДОНСКАТА ЗЕМЯ

ВПЕЧАТЛЕНИЯ И БЕЛЕЖКИ

СКОПИЕ. — ГОСТИВАРЪ. — ТЕТОВО. — ВЕЛЕСЪ. — ЩИПЪ. — КОЧАНИ. — РАДОВИШЪ. — ПРИЛЕПЪ. — КРУШОВО. — КОСТУРЪ

ОТЪ
Г. БАЖДАРОВЪ

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1926.

СЪДЪРЖАНИЕ

	стр.
Предговоръ	1
Градъ Скопйе и неговото минало	3
Тасино чешмиче	11
Султанъ-сую (Царска вода)	15
На свадба въ сѐло Горно-Лисиче	18
Шишево — Матка	23
Една разходка въ Черногорията	28
Кучевища — Побожѐ	35
При изворитѣ на Вардаръ	41
Къмъ Тетово	47
Въ Лѣшочкия манастиръ	52
Велесъ	59
Щипъ	71
Кочани	88
Радовишъ	95
Овче поле	101
Къмъ Прилепъ	107
Прилепъ	113
Прилепчани	120
Прилепъ въ борбата за българска черква и българско училище	125
Прилепъ и революционната борба	135
Прилепъ и сръбскиятъ режимъ	141
Трескавецъ	147
Въстанието въ Крушово	154
Една екскурзия въ Костурско	162

ПРЕДГОВОРЪ.

Отъ декемврий 1915 год. до края на септемврий 1918 год. редактирахъ в. „Родина“ въ Скопйе.

Презъ по-свободни дни посетихъ нѣкои мѣстности въ Скопската околия и нѣкои градове въ срѣдна и западна Македония. Впечатленията си публикувахъ въ в. „Родина“. Пакъ тамъ помѣстихъ и едни по-далечни спомени изъ една ученическа обиколка въ Костурско презъ великденската ваканция на 1900 г.

Счетохъ, че ще да е отъ полза всички тѣзи непретенциозни впечатления и бележки да бждатъ събрани въ една книжка. Запазени сж, съ малка поправка, въ сжщия видъ, какъвто имаха при публикацията имъ въ вестника, за това носятъ и настроението на това време.

София, декемврий 1926 год.

Г. Баждаровъ.

ГРАДЪ СКОПЙЕ И НЕГОВОТО МИНАЛО

Градъ Скопйе държи мѣсто между важнитѣ градове въ Македония. Игралъ е видна роль въ миналото, ще има голѣмо значение въ бѫдащето. Разположенъ е по двата брѣга на р. Вардаръ, тамъ, гдето тази рѣка излиза отъ Шарскитѣ тѣснини и влиза въ срѣдномакедонската низина. Поставенъ е между Църна гора, която се издига на северъ, и Водно, — красива терасовидна планина — на югъ. Скопйе съсъ своето положение владѣе надъ три пѫтни улеи, по които вървятъ шесть важни друмища за шесть разни посоки.

По голѣмина и население гр. Скопйе е вторъ въ Македония, следъ Солунъ. Брои около 47,000 постояни жители, отъ които повече отъ половината сѫ българи, а останалитѣ турци, албанци, цигани и малко евреи и власи. Скопското население се поминува съ земледелие, занаяти и търговия. Въ турско време

Скопйе е билъ виляетски градъ, сега е окржженъ.

Скопйе е старъ градъ. Известенъ е още преди Рождество Христово подъ името Скупи или Скопи. Въ древностьта се е намиралъ известно време подъ владичеството на македонскитѣ царе, а по-дълго време билъ владѣнъ отъ римлянитѣ. Презъ VI столѣтие следъ Христа, Скопйе и околностьта му били завзети отъ славянско племе, което презъ царуването на Бориса влѣзло въ състава на Българското Царство заедно съ другитѣ славянски племена въ Македония.

Градъ Скопйе е билъ въ пределитѣ на Първото българско царство непрекжснато повече отъ 200 години. „Подъ властьта на българскитѣ царе Скопйе продължавалъ да бжде граждански и черковенъ центъръ", — пише англичанинътъ Евансъ. „Въ XII-й вѣкъ византийскитѣ историци го наричатъ даже столица на България". Особено се подигнало значението на Скопйе презъ царуването на Самуила, презъ което време Македония бѣ ядката на българската държава.

Следъ падането на Източното българско царство подъ Византия въ 971 год. били пле-

нени синоветѣ на Петра — Борисъ и Романъ. Романъ успѣлъ да избѣга отъ Цариградъ и билъ приетъ добре отъ Самуила. Споредъ единъ арабски писатель, Самуилъ призналъ Романа за царь, а самъ станалъ за известно време неговъ военоначалникъ. Столица на Романа билъ градъ Скопйе.

Следъ като Василий Българоубиецътъ завоюва Българското царство въ 1018 год., голѣмата и сѫществена часть отъ земитѣ, които влизали въ неговитѣ предѣли, останали както въ гражданско, така и въ църковно отношение едно цѣло, известно на всички тогавашни историци подъ името България. Политически центъръ на тази България останалъ важния воененъ градъ Скопйе, гдето Василий II Българоубиецътъ назначилъ особенъ управитель „Дуксъ на България". Тукашнитѣ българи не сѫ носили безропотно византийското иго. Скоро подиръ смъртьта на Василий II единъ отъ помощницитѣ на Самуила, внукътъ му Петъръ Делянъ, повдигналъ възстание, разбилъ гърцитѣ, завзелъ Скопйе и цѣла Македония до Солунъ. Това събитие станало презъ 1040 год.

Ето веститѣ за началото на възстанието, както ги намираме въ виенския ржкописъ на византийския историкъ, гърка Скилица.

„Презъ тая година (1040) следъ двадесеть и едно годишно робство и подчинение българитѣ дигнаха възстание по следния начинъ. Единъ българинъ Петъръ, по прозвище Делянъ, робъ у нѣкой цариградянинъ, избѣга отъ Цариградъ и като скиташе изъ България, пристигна въ Морава и Бѣлградъ, които сж крепости на Панония, която лежи отвъдъ Дунава, и сж съседни на земята на маджаритѣ. Той се издаваше за синъ на Гавраила, синъ Самуиловъ, роденъ отъ дъщерята на маджарския краль, която Радомиръ още приживе на Самуила бѣ изпъдилъ поради ненависть и се бѣ оженилъ за красивата ларисянка (пленница) Ирина. Той подбуди къмъ възстание българското племе, което неотколѣ бѣ свило вратъ въ робство и се стараеше много да се добере пакъ до свобода. И поради това, като дадоха вѣра на думитѣ на Петра Деляна, опредѣлиха го за царь на българитѣ и като се дигнаха съ него презъ Нишъ и Скопйе, което е главенъ градъ на България, провъзгласиха го за царь и избиха немилостиво и безчовѣчно всѣки намеренъ тамо гръкъ".

Тридесетина години следъ първото голѣмо българско възстание въ Македония про-

тивъ Византия, въ Скопйе българитѣ замислили второ възстание. Начело на българскитѣ възстаници презъ 1071 год. стояли скопскитѣ велможи и тѣхния главатарь Георги Войтѣхъ. Ала и това възстание било потушено.

Скоро следъ възобновлението на Българското царство отъ Петра и Асѣня, Скопйе съ околната страна влѣзълъ въ пределитѣ на новото царство. Знае се положително, че царь Калоянъ (1196—1207) завзелъ цѣла Македония заедно съ Скопйе, Нишъ, Призренъ, Велбжждъ и цѣлитѣ имъ области.

Въ славната епоха на Асѣновцитѣ градътъ е добилъ пакъ известно търговско значение. Въ една грамота, която Асѣнь II далъ на дубровничанитѣ, за да търгуватъ свободно низъ широкото му царство, между другитѣ търговски градове се споменува и Скопйе. Последниятъ български царь, който владѣлъ тия мѣста, билъ Костантинъ Асѣнь (1258—1277). Този царъ самъ посетилъ Скопйе и дарилъ манастира Св. Георги съ Хрисовулъ. Въ хрисовула се казва, че като слѣзълъ царя въ „долната земя", стигналъ до манастира Св. Георги, създаденъ отъ светия царъ Романъ на Вирпино бърдо, срещу градъ Скопйе, надъ

рѣка Серава. Тогазъ архимандритъ Варлаамъ, игуменътъ на манастира, изнелъ предъ царя всичкитѣ правила и хрисували, които манастиръть ималъ отъ по-прежнитѣ владетели. Царьтъ ги прочелъ и потвърдилъ и дарилъ манастира съ още нови земи и богатства.

Въ края на тринадесетий вѣкъ, когато България била много ослабнала поради нашествието на татаритѣ и войнитѣ съ тѣхъ, сръбскиятъ краль Стефанъ Урошъ II Милутинъ завладѣлъ градъ Скопйе, а внукатъ му Душанъ и цѣла почти Македония. Душанъ въ 1346 год. направалъ Скопйе своя столица. Сръбското владичество въ Скопйе е траяло 73 год. и само деветь години Скопйе е билъ сръбска столица. Следъ смьртьта на Душана Сръбската държава се разпаднала и западна Македония съ Скопйе минала подъ властьта на Вълкашина, а после на сина му Марко, който самъ се считалъ, и чужденцитѣ го считали, па и сърбитѣ го наричали „български краль“ или „Краль на България“, понеже господарувалъ въ българска страна. Следъ това настжпва турското владичество и постепенния упадъкъ на града. Въпреки времето властвуване на сърбитѣ, градъ Скопйе е запазилъ

българския си характеръ. Фактътъ, че презъ време на турското владичество още въ 1569 г. въ Скопйе е имало българска книжарница на Кара-Трифунъ, каквато другаде тогазъ е нѣмало, е достатъчно красноречивъ.

Забележително е още, че отъ Скопската епархия сж излѣзли най-първитѣ нови български писатели. Такъвъ е билъ дякъ Велко Поповичъ, отъ когото има останалъ ржкописъ съ различни избрани слова, писанъ въ 1704 год. Самъ писателтъ казва, че е родомъ отъ „Българске земли отъ мѣсто Кратово". После идатъ хаджи Иоакимъ, който учителствувалъ въ Кратовско и е издалъ въ гр. Будимъ 1819 год. своята книга „Различни поучителни наставления", неговия ученикъ Кирилъ Пейчиновичъ, който още 1816 год. напечати въ Пеща своя пръвъ трудъ „Огледало," „написано на простъ български езикъ на Долна Мизия, Скопски и Тетовский", казва самъ приснопамятния писатель.

Положително се знае, че въ края на XVIII-й вѣкъ и началото на XIX-ия въ Скопйе, даже и въ нѣкои села на околията му, стари даскали сж учели деца на азбуке, на псалтиръ и наустница. Въ градъ Скопйе голѣма извест-

ностъ е достигналъ даскалъ Никола отъ Крушово, който е умрѣлъ въ дълбока старость около 1838 г. и е билъ учитель на цѣло поколение отъ първата четвъртина на миналия вѣкъ. Всеизвестенъ е факта, че скопяни първи сж се обявили противъ гръцкитѣ владици и сж поискали отъ патрияршията да имъ праща български владици още въ 1830 год., а въ 1835 год. си построили храмъ Св. Богородица, за който изрично се споменува въ турското позволително, че е за българитѣ. Борба за българска църква и българско училище скопяни сж водели и следъ основаването на Екзархията, защото въ фермана на последната не се споменува Скопската епархия. Но скопяни възъ основа на членъ 10 отъ фермана настояли предъ турското правителство да се направи преброяване на християнското население въ епархията и понеже българитѣ излезли не две трети, колкото било нужно споредъ фермана, а $^{9}/_{10}$, Високата Порта не могла повече да се противи и причислила Скопйе къмъ Екзархийската църква презъ пролетьта на 1872 година. Дълга е църковно-националната борба на Скопйе. Нѣколко поколения сж участвували въ нея. Хаджи Трайко, Хаджи Георги,

Хаджи Христо Поповичъ, Даскалъ Никола, Зафиръ Малевъ, Георги Трайковъ, Хаджи Кочо, Иванъ Карайововъ, учительтъ Йрданъ хаджи Константиновъ Джинотъ отъ Велесъ и др., това сж имена на дѣятели, които отдавна сж умрѣли.

Що се отнася до революционнитѣ борби и до борбата съ сръбската пропаганда, въ които Скопйе е най-живо участвувалъ, сега не можемъ да се спремъ, но тѣ сж и добре известни на всички ни, понеже сж ставали въ ваше време.[1]

Тасино Чешмиче

На километъръ и половина южно отъ Скопйе, непосредствено въ подножието на Водно планина, се намира Тасино чешмиче, което е дало името на близката местность. Старъ обичай е останалъ у скопското население да отива тукъ на разходка и веселие всѣки праздникъ следъ обедъ отъ Тодоровъ-день до Великдень. Следъ Великдень разходката се пренася въ сенчеститѣ ливади Тахталидже.

---

[1] По-подробно за Скопйе и неговото минало въ книгитѣ: „Градъ Скопйе отъ Василъ Кжнчевъ и „Българитѣ въ Македония“ отъ прф. Йорд. Ивановъ.

Местността при Тасино чешмиче е гола. Сенчести дървета нѣма. Но тѣ сега сж и ненуждни. Въ ранна пролѣть, когато слънчевитѣ лжчи току-що започватъ да стоплятъ изстиналата презъ зимата земя и да я съживяватъ; когато човѣшкото тѣло се нуждае отъ тѣхнитѣ гальовни милувки, а светналия погледъ съ голѣмо удоволствие се спира върху първата зеленина и първитѣ цвѣтове следъ нѣколко месечното природно мъртвило, Тасино чешмиче е действително най-удобното мѣсто за разходка въ това време. Пъкъ и е и най-близко до града, та отговаря на кжсия още день и на капризната баба Марта.

*
* *

Легендата, създадена отъ народа, разправя следното за бистрия изворъ „Тасино чешмиче“: Таса е била една дъщеря на майка. Една е била по хубость въ Скопйе. Съ очи черни череши, съ вити вежди гаитани, съ стройна снага топола, по-бѣла и отъ най-бѣлата кадъна. Всички лудуватъ по нея, но Таса цени своитѣ чарове. Бегове чифлици продаватъ, за Таса нанизъ да правятъ, отъ чисти алтънъ жълтици. Бекрии имотъ пропиватъ отъ тжга

по Тасинитѣ хубости. Тозъ, който Таса хареса, съ него тя само отива, въ ранна пролѣть измамна, край кладенчето подъ Водно. Срѣдъ красивата природа, Таса е още по-хубава. Очитѣ ѝ сѫ по-светли отъ най-светлия ясенъ день. Лицето ѝ е по нежно отъ цвѣтоветѣ на дръвчетата. Снагата ѝ е по-кръшна отъ най-гъвкавата топола. Всичко на света е по красно въ присѫтствието на Таса.

*
* *

Бѣлитѣ скопски ханъми завиждатъ силно на Таса. Тѣ не могатъ да прибератъ въ кѫщи мѫжетѣ си, които по-рано сѫ се връщали ласкави, а сега ги нѣма дни и нощи. Пъкъ когато си отидатъ, зле си патятъ въ харема отъ намръщенитѣ бегове, всичко продали за Таса.

Единъ день нѣколко ханъми се сговорили да идатъ въ дома на скопската хубавица-християнка. Следъ малко-много дирене, отиватъ въ кѫщата на Таса. Заварили я да пере съ засукани рѫкави, съ запретнати поли, съ боси крака въ налъни. Питатъ изпърво майка ѝ, где живѣе дилберъ Таса. Майка ѝ отговаря, че тѣ сѫ въ нейната кѫща и ги поканва на кафе. Таса оставя прането и отива да прислужи на

гостенкитѣ. Като я тѣ разгледали, въ лицето и въ краката, въ ржцетѣ и въ снагата, проговорили: „Халалъ да ти е млѣкото, що си отъ майка сукала.“ Станали и си отишли дважъ по наскърбени отъ по-преди, защото сега разбрали, че докато Таса живѣе, мжжете имъ ще лудѣятъ, всичко ще прахосатъ и спокойствие дома нѣма да видятъ.

*
* *

Презъ единъ хубавъ слънчевъ день, трима поклонници на Таса, млади скопски бегове, изгубили голѣми имоти за хубавицата, я поканили да идатъ при чешмичето край Водно, люта ракия да пиятъ, и Таса да имъ прислужва. Таса е лошъ сънъ сънувала и зли я предчувствия обематъ. Но тя не може да имъ откаже предъ заканитѣ, че кръвно ще си отмъстятъ, ако не ги последва.

Майката моли щерка си да остави въ кжщи наниза. Таса ѝ остро отвръща, че нея млада не жали, а за жълтицитѣ се бои.. Край студеното изворче бекрии пиятъ ракия, а Таса имъ прислужва. Тя бърза да ги опие, за да имъ избѣга. Но тѣ разядосани, изваждатъ остои ножове и на мѣстото я пробождатъ . . .

Отъ тогазъ това изворче Тасино чешмиче се нарича и всѣка пролѣть въ праздникъ, скопянки и скопяни на това мѣсто отиватъ. Младитѣ хоро играятъ, момцитѣ моми оглеждатъ, мжжетѣ пиятъ ракия, майкитѣ се радватъ на чедата си и приказки си приказватъ въ старо време, какъ било.

Султанъ-Сую (Царска-вода)

На 25 юний 1916 год., по любезната покана на подполковникъ К. Кръстевъ, който устрои прогулка на допълняющия македонски полкъ до „Султанъ-Сую" (Царска-вода), имахъ възможностьта за пръвъ пжть да посетя тази красива мѣстность въ околноститѣ на Скопйе. Тръгнали отъ лагера още въ 4 часа сутриньта, преди изгревъ слънце, ние стигнахме следъ тричасовъ, съ почивки, пжть.

„Царската вода" се намира надъ селото Нерези на 10-на километра юго-западно отъ града, въ северо-западнитѣ ребра на Водно планина. Въ дъното на една тераса извира изобилна студена като ледъ вода, а надъ нея и около нея отстрани стърчатъ голѣми вѣковни кестенови дървета, които цъвтѣха тогазъ. Ландшафта добива все по-привлекателенъ видъ

отъ чемшировитѣ храсти съ тѣхнитѣ вечнозелени листенца. Наблизо отъ голѣмия изворъ има още два други, по-малки, но по-студени извори. Хоризонта къмъ сѣверъ е широкъ и се ограничава отъ Шарската верига и отъ Църна гора. Между насъ и тѣзи планини се простира дъното на Скопското поле, по което лакатушатъ Вардаръ и притокътъ му Лепенецъ, който иде откъмъ Качаничкия проходъ.

Султанъ-Сую е хубаво курортно мѣсто за лѣте при нормално време, когато ще съ създадатъ по-голѣми удобства. Следъ закуската и почивката подъ прохладнитѣ дебели сѣнки на кестенитѣ, всички офицери и митрополитъ Неофитъ, който сжщо бѣше гость на подполковника, решихме да се изкачимъ на върха на планината. Съ шеги и весели закачки, макаръ и всрѣдъ най-голѣмия слънчевъ пекъ, изкачихме голѣмата стръмнина незабелѣзано. Отъ тукъ се откри великолепна гледка. На югъ се изправиха предъ насъ цѣла верига планини, задъ които се намира Порьечето. На юго-западъ се открояваше едвамъ видимо една голѣма пропасть между два стръмни върха, презъ която тече буйната рѣка Трѣска. На северо-западъ се вижда още по-добре

Шаръ, съсъ своя пирамидообразенъ върхъ величествения и гордъ Люботрънъ, и на северъ Църна-гора. А тамъ низко долу се белѣеха кжщитѣ на Скопйе. Не можахме да узнаемъ точно, отгде произлиза името на водата. Мюсюлмани арнаути отъ Нерези ни казаха, че тукъ нѣкога е стоялъ на лагеръ съ свитата си султанъ Мурадъ, преди да предприеме похода къмъ Косово. Ала има и странични данни, отъ които може да се сжди, че много по-рано отъ Мурада тукъ сж дохождали български и византиски царе и, вѣроятно, тогазъ местностьта се е наричала „Царска вода"

Между с. Нерези и Царска-вода (СултанъСую) се намира българския манастиръ Св. Пантелеймонъ. Надъ входната врата на храма има запазенъ на мраморенъ горенъ прагъ надписъ, отъ който се вижда, че храмътъ билъ строенъ отъ Алексий Комненъ, византийски императоръ, който е царувалъ въ края на XI-то столѣтие, — значи тогазъ, когато цѣла България се намираше подъ византийско робство. Запазенитѣ въ олтаря образи на светиитѣ свидетелствуватъ сжщо съсъ своитѣ изпити лица на постници, че съзиждането или възобновлението на храма се отнася къмъ това време.

Много е вероятно, че още по-преди, във времето на българския царь Самуила, когато избѣгалия отъ византийски плѣнъ синъ на Петра, Романъ, е царувалъ въ Скопйе, да е сжществувалъ този манастиръ и да е посещавана местностьта „Царска вода" отъ българскитѣ стари владетели. Презъ Второто българско царство, презъ царуването на Калояна, Асѣня II и Константинъ Тиха, този манастиръ е билъ пакъ български. Работа на нашитѣ археолози е да изследватъ тѣзи средневѣковни старини. Въ ранното време на нашето възраждане, въ 20-тѣ години на XIX столетие, тукъ се е чело и писало на български. За това свидетелствува и единъ български надписъ на надгробна плоча въ манастирския дворъ.

На свадба въ село Горно-Лисиче

Семейство П. П-въ, което кумуваше въ село Горно-Лисиче, има любезностьта да ни покани на свадбата. Въ скопскитѣ села най-много свадби ставатъ презъ зимата, но комуто дойде на сгода и лѣтото не пропуска: зеръ, не е лошо въ най-работното време да доведе въ кжщи още една работна сила.

Горно-Лисиче отстои на около 5 клм. източ-

но отъ Скопйе. То е чифликъ съ 50-на семейства. Малко сѫ раятскитѣ кѫщи съсъ свои домове и ниви. Земята принадлежи на нѣколко бегове и селянитѣ я работятъ на изполица. Бегътъ дава земята, сеянинътъ я работи съсъ свой добитъкъ и сечива. Следъ вършидба отдѣлятъ семето и десетъка, а останалото се дѣли на две равни части: едната на стопанина-землевладелецъ, другата на селянина чифлигарь. На това се дължи и лошия животъ на селянитѣ тукъ. Кѫщитѣ сѫ землени, покрити обикновено съсъ слама, и въ едно и сѫщо отделение живѣятъ и хора, и добитъкъ. Има, разбира се, при нѣкои кѫщи и отделни колибки прилични на стаички.

Нашата компания потегли отъ града въ 7 часа преди обедъ, а поради едно премеждие — коларитѣ сбъркаха пѫтя по ливадитѣ, та задръстиха една файтонъ въ една локва — стигнахме вместо въ 8 въ 10 и пол. часа пр. пладне. Затова и цѣлата перемония закъснѣ: безъ кумъ сватба де може! А тъпанитѣ отдавна бумкаха. Когато доближихме селото, излезе единъ конникъ да посрещне кума. На влизане въ самото село посрещачитѣ на кума бѣха повече.

Всички бѣха готови при черквата и едно пристигане, започна вѣнчавката. Черквицата бѣ съответна на кѫщитѣ: колиба. Религиозната церемония бѣше като на всѣкѫде, само дѣдо попъ внасяше известна оригиналность въ изпълнението й. Особеното, що забележихъ при венчавката е, че следъ свършека на пѣенето „Исаия-Ликуй", при честитяването, свещеника удари една съ друга главитѣ на младоженцитѣ. Сѫщото стори и кума следъ целуването на венцитѣ. Ала сѫщинскитѣ особености започватъ следъ религиозната церемония; предаванитѣ отъ дѣди и прадѣди обичайни обреди трѣбва да се извършатъ точно.

Въ изпълнението на свадбенитѣ обичаи ще предадемъ само тѣзи нѣколко момента, които отъ другаде не ни бѣха известни и които ни се видѣха запазени само отъ селата въ Скопското поле.

При излизане отъ черквата следъ общоприетото кланяне къмъ последната и после къмъ двора и следъ сбогуването на булкинитѣ родители съсъ свекъра и свекървата, качиха невѣстата на една волска кола и подържана права отъ най-близкия на младоженеца (единъ видъ побратимъ), я заведоха въ момковата

кѫща. Подире караха чеиза натоваренъ на конь и вървѣха всички свадбари. Колата пристигна, невѣстата се кланя къмъ свекъръ и свекърва до земя, ала не слиза. Момитѣ тогазъ запѣха:

Слегни Маро отъ кола кочия,
Често Мара се поклонуе,
Дали нѣма даръ да даруе,
Затова се често поклонуе.
Огреяла, огреяла ясна месечина
У Бойкови дворови . . .

До като не ѝ дадоха подаръкъ, младоженката не слезе отъ колата. Ето свекърътъ и свекървата ѝ поднасятъ едно агне (може и теле, и биволче). Булката се покланя и нему три пѫти, целува го по странитѣ, по очитѣ, по устата и следъ това и връчватъ ножици, съ които да пореже ухото на агнето, до като пусне кръвь. После пакъ му се кланя и го целува като по-рано. Чакъ подиръ това свалиха невѣстата отъ колата и тя почва да дарува по редъ кумъ и кума, свекъръ и свекърва и другитѣ гости. На всѣкиго се покланя бавно и низко, цѣлува ржка и получава подаръци въ пари. Дарува и зетя. Последниятъ, види се, за да изпита покорностьта на невѣстата, по-

стави ржката си низко на колѣното, та така да я целуне, като се наведе твърде низко. При даруването на зълвитѣ, булката имъ целуваше ржцетѣ и отъ горе и отъ долу.

Започва влизането въ кѫщи. То става бавно. Моми и жени пѣятъ обичайни свадбарски пѣсни. Предъ прага на кѫщата поднесоха на невѣстата една тепсия пита, въ която бѣ поставена и една лъжица масло. Преди де пристѫпи прага булката зема съ пръстъ масло и намаза на кръстъ съ него горния и долния прагъ. Подиръ това тя взема единия край на баницата, другия зълвата и така бавно тръгнаха къмъ огнището, гдето чакаше седнала свекървата. Въ стаята на пѫть за огнището бѣха поставени на три мѣста малки дървета, символизиращи пречки, които невѣстата отстраняваше съ крака. Така тя се добра до свекървата и ѝ връчи баницата. Свекървата ѝ даде пъкъ пафти.

Сега пѣеха:

Хубава девойко,
Полека невесто
Да не напрашишъ девери.
Огреяла, огреяла ясна месечина.

Свекървице, свекървице
Бѣла гъляжбице,
Кай ти иде маска подкована,
Кай ти носи свилена кошуля,
Па гледайте, що ке бакшишъ
Свекървата даде на снахата.
Ще й даде сребърни пафти.

Презъ туй време свадбаритѣ вжтре се гощаваха и пияха. До като се свършатъ тия обреди, дворътъ се изпълни съ моми и момци, които подъ такта на тжпанитѣ и свиренето на зурнитѣ завиха кръшни хора.

Какво символизиратъ посоченитѣ по-горе обреди, нека изтълкуватъ фолкориститѣ.

Шишево — Матка.

Нѣма по-живописно мѣсто въ Скопската околия отъ с. Шишево. За тамъ се опжтихме десетина души приятели на 16 юлий 1916 год. Съгласили се бѣхме да пренощуваме въ селото и да прекараме цѣлия неделенъ день срѣдъ природата. Зеръ голѣми сж горещинитѣ, особено пъкъ това лѣто, въ града, та грѣхъ е да не се използува неработния день за разходка. И много доволни останахме отъ виденото и чутото, а така сжщо отъ освежи-

телния, чистъ и прохладенъ въздухъ. Правъ е билъ женевския философъ Русо, като е изживѣлъ по-голѣмата часть отъ времето си въ скитане по майката-земя.

Пѫтьтъ, който води отъ Скопйе за Шишево, презъ цѣлото си протежение около 15 километра, е твърде красивъ и сѫщевремено удобенъ: може да се мине съ кола. Потребни сѫ малки поправки, за да бѫде добъръ. Прокаранъ между градини, които се поятъ изкуствено, та не сѫ пострадали отъ жегата, отъ дветѣ му страни стърчатъ хубави сенчести плодовити дръвчета и прилича на алея, която има специфичната прелесть на нечовѣшко дѣло, понеже повече е творба на самото естество. На мѣста градинитѣ сѫ защитени отъ живия плетъ на свойственитѣ за преходния, между умерения и субтропическия, поясъ бодливи храсти. Шосето на 3—4 километра вънъ отъ града почва да лъкатуши и ту се доближава, ту отдалечава отъ Вардара, който току-що е приелъ водитѣ на най-голѣмия си притокъ въ горното течение — Трѣска. Панорамата, която се открива предъ погледа добива още по-голѣма хубость съ контраститѣ създадени отъ природата: разкошната зеленина край рѣката

добива по-яръкъ цвѣтъ и става по-привлекателена, следъ като погледътъ тамъ далечъ на западъ се срещне съ камениститѣ суходолия на Жеденъ планина. Колко смисъль има въвъ всѣко наименование, което народътъ е далъ на планини и гори, на рѣки и долини, на села и градове! Жеденъ планина! Тя отдалечъ изглежда като грамадна попукана бърна на пустинния житель въ безводна Арабия!

Стигнахме въ Шишево на смрачаване. Настаниха ни за вечеря въ бейския конакъ, гдето сега се помещава общинското управление. Скоро месечината изгрѣ и съсъ своята мека и нежна свѣтлина откри предъ очитѣ ни една очарователна картина. Близу насреща ни се издига не много високо, обрасла по склоноветѣ си съ низки чемширови храсти, планина, която е продължение отъ Водно, но носи тукъ местни имена. Най-високия й върхъ се нарича „Дупенъ-каменъ", който се снишава вълнообразно къмъ западъ, образува седловината „Кръстецъ" и свършва съсъ скалистата чука „Соколовецъ". „Соколовецъ" се спуща стръмно почти отвесно къмъ буйната Трѣска. Отсреща, пакъ отвесно, се издига надъ рѣката, почти на сжщата височина като „Дупенъ-

камень" планината „Стара Матка". Еднаквиятъ съставъ на красивитѣ и величествени скали, на които природнитѣ стихии въ продължение на вѣковетѣ сж дали най-разнообразни скулптурни форми, показва, че „Стара Матка" и „Соколовецъ" сж били нѣкога споени, но Трѣска, въ своя стремежъ да се слѣе съ Вардара, съ постояно блъскане, си е пробила пжть между тѣхъ и ги е раздѣлила. Сѣнкитѣ, които хвърлятъ дветѣ височини, очертаватъ отдалечъ пропастьта, презъ която минава гневливо бучащата рѣка. Тамъ горе въ тази пропасть, разправяше единъ селянинъ, едно место се нарича „Мраморна девойка". Легендата разказва, че братъ и сестра, влюбени до полуда, дошли въ този хубавъ кжтъ да дадатъ воля на своя демониченъ копнежъ далечъ отъ хорскитѣ погледи. Ала Богъ, който всичко види, обърналъ на мраморъ брата и сестрата въ момента, преди да се отдадатъ на своята престжпна и безумна страсть...

Въ това отчуждено мѣсто отъ свѣтския шумъ на голѣмия нѣкога, въвъ първитѣ вѣкове на християнството, въ Юстинияново време, градъ, сж дирили успокоение за тревожнитѣ си души отшелници монаси. Три манастира се

намиратъ наблизу тукъ: Св. Богородица (Матка), св. Никола и св. Андрей.

За да прекараме по-приятно тази хубава лунна вечерь повикахме и двама свирачи албанци. Нежнитѣ мелодични меки звукове на кавала, този стариненъ балкански инструментъ, ни създадоха още по-възторжено настроение. По лицето на Хр. Матовъ, любитель на музика, видимо се четеше особено доволство, а Албански, планинско чедо, шумно изразяваше своитѣ чувства. Свирачитѣ седнали единъ до другъ, въ своето традиционно илирийско облекло, ни напомняха за онези древни времена, когато македонскитѣ, а по-късно римскитѣ велможи сѫ устроявали своитѣ весели пирове. Презъ деня преди обѣдъ направихме разходка до манастира „Матка", поради което и трѣбваше да газимъ до поясъ, при закачки и смѣхъ, бързотечнитѣ, но бистри води на Трѣска. Макаръ че бѣше малко вѣтровито следъ обедъ, прозрачнитѣ води на рѣката ни прелъстиха и се изкѫпахме.

Ще дойде време, когато въ тѣзи хубави мѣста, по които сѫ скитали български комити, млади хора, момци, моми, мѫже и жени, ще се наслаждаватъ отъ радоститѣ на живота.

Скопйе ще брои тогазъ стотина хиляди жители и до Шишево ще се отива съ трамвай. Нашето хероично поколение съ мечъ подготвя пжтя за по-красивъ животъ на следващитѣ ни подире потомци. А тѣ ще си спомнятъ за подвизитѣ на своитѣ предшественици и ще пѣятъ юнашкитѣ пѣсни на миналото време.

Една разходка въ Черногорията

На северъ отъ Скопйе въ подножието на Черна-гора, отъ истокъ къмъ западъ се редуватъ двадесетина села, нѣкои отъ които отдавна желаехъ да посетя. Случай ми се отдаде на Духовдень, когато въ приятна компания съ председателя на окржжната постоянна комисия г. Л. Томовъ, околийския началникъ г. Хр. Славковъ, бившия войвода Димитъръ Недковъ и скопския добъръ българинъ Стефанъ Петревъ, въ 9 часа зарань̀та потеглихме на коне отъ града. Лекия прохладенъ вѣтрецъ лениво се бореше да отслаби действието на палящитѣ лѣтни слънчеви лжчи. Полето бѣ вече загубило чисто зеления си пролѣтенъ видъ, защото ечмикътъ бѣ вече наузрѣване. Следъ единъ часъ пжтуване по полето ние

стигнахме непосредствено до политѣ на Черногора и почнахме постепенно да се качваме на горе. Навлизахме въ планинска местность. Зеленината се увеличи, сенчеститѣ дървета зачестиха, поехме по сенчестата вада на Бразденската рѣка.

Приятна прохлада отъ наситенъ съ кислородъ въздухъ ни лъха. Първото село, въ което влѣзохме, е Бразда. Тукъ ни посрещна бившия учитель и комита Петко Марковъ, сега кметъ на селото,[1] добре намъ познатъ отъ по-рано. Следъ малка почивка при селската чешма, отъ която тече изобилно чиста студена вода, потеглихме по на северъ. Минахме с. Глухово, и стигнахме на обедъ въ с. Баняни. Подиръ обедъ къмъ 4 часа посетихме близкото до с. Баняни с. Чучеръ, гдето на другия день става съборъ и гдето бѣха пристигнали вече нѣкои гости отъ съседнитѣ села. Тукъ престояхме доста време и се любувахме на хорото по случай една свадба. На връщане вечерьта минахме пакъ презъ Баняни, гдето ни чакаха конетѣ и отъ тамъ посетихме с. Мирковци. Въ Мирковци заварихме сжщо

---

[1] 1916 год.

свадба, и следъ като погледахме селското хоро, минахме презъ Мирковския манастиръ и стигнахме наново въ Бразда. Тукъ направихме малка почивка въ новата кѫща на кмета. Вечерьта въ 10 часа бѣхме вече въ града.

Селата, които посетихме се намиратъ много на близу и сѫ срѣдно голѣми: Бразда брои 58 кѫщи, Глухово 75, Баняни 107, Чучеръ 97, Горняни 37, Мирковци 127. Тѣ иматъ собствена земя. Чифлицитѣ сѫ по полето. Ала земята имъ е недостатъчна, подобно на всички наши планински села. И тукъ е станало, както въ другитѣ мѣста на Македония и България. Когато турцитѣ завоювали Балканския полуостровъ, обсебили полята, а раята се прибрала въ пазвитѣ на планинитѣ да бѫде по-далечъ отъ голѣмитѣ пѫтища, да е по-спокойна, и благодарение на това, е запазила своята вѣра и своитѣ племенни особености. Нѣкои отъ селелянитѣ, напр. Чучерци, се виждатъ принудени да обработватъ като надничари или като наематели и бейска земя по полето. Ала Банянци, макаръ и да иматъ и най-малка мѣра споредъ населението си, се задоволяватъ съ това, що иматъ: мѫжетѣ не желаятъ женитѣ имъ да работятъ въ друго село и на чуждъ гос-

подарь. Населението въ тѣзи места е физически запазено. То представлява здрава планинска раса, съ правилни черти. Женския свѣтъ е красивъ. По облекло жителитѣ отъ Черногорията спадатъ къмъ западната българска область; тѣ сѫ бѣло-дрешковци. Мѫжетѣ носятъ дълги до колене бѣли аби съ черни гайтани; момчетата лѣтно време — пъстри долами ,кѫси надъ коленетѣ ризи съ много гънки като фустанели, и широки гащи; женитѣ — дълги ризи съ тъмно вѣзмо по ржкавитѣ и политѣ, и кѫси бѣли долами съ черни гайтани. И по говоръ селянитѣ въ Черногорията спадатъ къмъ западнитѣ българи.

Съ изключение на селото Бразда, което е било цѣло екзархийско въ турско време, въ другитѣ съседни, посетени отъ насъ и погоре изброени, села е било развито сърбоманството. Наистина въ началото на нашето възраждане и при решаването на църковния въпросъ, тѣ сѫ се чувствували българи и когато е ставало пробройването на населението въ Скопската епархия презъ 1872 год. съгласно членъ 10 отъ фермана, съ който се учредява Екзархията, всички тия селяни отъ Баняни, Чучеръ, Мирковци и пр. сѫ се каз-

вали предъ турската комисия българи. Старцитѣ помнятъ тукъ посрещането на първия български владика Н. В. Пр. Кирилъ. Ала следъ нѣколко годинн сръбската пропаганда е сполучила съ подкупи, обещания, залъгвания, а най-после съ заплашвания, да ги откжсне наново отъ родната черква и да се обяватъ за патриашисти сърбомани. Въ това отношение сръбската пропаганда е имала съдействието на фенерското духовенство и на турското правителство, което следъ Цариградската конференция въ 1876 г., а особено следъ Санъ-Стефанския договоръ почна да се бои отъ българитѣ за бждащето на европейскитѣ си владения. Уцелѣли писмени данни за българщината въ този край на нашето отечество могатъ да се намерятъ въ многото манастири. Ние за кратко време успѣхме да надзърнемъ само въ черквицата на Св. Никита, — на височината между Чучеръ и Горняни, — твърде стара по строежъ и по живописъ. Научно изледване на тѣзи срѣдновѣковни паметници могатъ да направятъ нашитѣ археолози. Ние тука ще изтъкнемъ бѣгло само следния фактъ. Местнитѣ свещеници сж имали обичай да написватъ имената си върху иконитѣ, — види

се за споменъ, и на една икона прочетохме съ българска транскрипция следния надписъ: „Попъ Георгие Петревъ отъ село Баняни 1858". Но въ 1858 година е нѣмало сръбска пропаганда и въ Баняни сж се учили на своя, български езикъ. Въ началото на настоящето столѣтие сръбската пропаганда, за да запази своитѣ придобивки и за да ги разшири още по-наюгъ почна да си служи и съ чети организувани, въоржжени и изпращани отъ кралството. Опорни пунктове на сръбскитѣ чети сж били селата Баняни и Чучеръ. Турската власть си е затваряла очитѣ и се е преструвала, че не подозира сжществуването на сръбскитѣ чети, а арнаутитѣ отъ Гилянско сж били подкупени, давали сж имъ пълно съдействие и имъ служели за ятаци. Естествено, при тѣзи условия, Вжтрешната революциона организация много трудно е могла да се бори съсъ сръбския въоржженъ тероръ. Една отъ главнитѣ бази на нашитѣ чети въ Черногорието е било селото Бразда, което се намира само половинъ часъ на югъ отъ Баняни и Чучеръ, свърталища на сръбскитѣ чети. По ридоветѣ на Бразда и Мирковци не единъ пжть сж си давали кървава среща нашитѣ

чети съ турскитѣ и сръбскитѣ чети. Тукъ сѫ се подвизавали войводитѣ Боби, Симеонъ Молеровъ, Василъ Аджерларски и пр. Разказваше ми за по-важнитѣ моменти отъ тѣзи борби участника въ тѣхъ, Петко Марковъ, сега Бразденски кметъ. Въ тѣзи мѣста, само 2 часа далечъ отъ Скопйе, сѫ ставали сражения между чужденцитѣ нашественици отъ северъ — сърбитѣ и борцитѣ за българско име и освобождение на поробенитѣ ни сънародници.

Казахъ по-горе, че сръбската пропаганда бѣ успѣла да се наложи въ Баняни и Чучеръ и че селото Бразда е останало до край българско. Между тѣхъ се намиратъ отъ югъ къмъ северъ, — не разбира се въ права линия — Глухово и Мирковци, въ които е имало български екзархистки кѫщи и сърбомански патриаршистки. Тѣзи села сѫ се намерили между два огъня, между наежени единъ срищу други врагове — сърби и българи.

Въвъ време на сръбската окупация при селската чешма въ Бразда се разигралъ следния интересенъ епизодъ. Престолонаследникътъ Александъръ отивалъ често на ловъ по тия мѣста, когато пребивавалъ въ Скопйе. Единъ пѫть той, съ придружаващитѣ го

офицери, се спрѣли при чешмата, гдето перѣла една бабичка. Александъръ гледа българския надписъ на чешмата и се мръщи. Пита троснато бабата, „па шта си ти?“ Бугарка съмъ синко, бугарка; ние въ Бразда сме всички бугари, отговорила наивно бабичката. Александъръ изсипалъ купъ псувни, извикалъ нѣкои отъ селото и имъ заповѣдалъ да унищожатъ българския надписъ на чешмата, като се заканилъ, че ще си изпатятъ, ако завари читавъ надписа при второ идване. Азъ видѣхъ следитѣ на издѣлания надписъ. Но . . . всичко това е вече история.

— Пѣй Недка пѣсеньта на Дѣлчевъ!

И запѣхме Дѣлчевата, а подиръ нея много комитски пѣсни, които ще напомнятъ за дълги, дълги години борбитѣ на близкото бурно минало.

Кучевища — Побоже

На 29 октомврий 1916 год. наканихме се съ Хр. Матовъ и младшия адютантъ на началника на Областьта подпоручикъ Савовъ да посетимъ село Кучевища — родното мѣсто на дѣдо Натанаилъ, бивши Охридски и Пловдивски митрополитъ.

Дѣдо Натанаилъ е виденъ дѣецъ по църковния въпросъ. Родилъ се е презъ 1820 год. *въ село Кучевища, отстояще 12 клм. северно* отъ Скопйе. Следъ като училъ въ последния градъ и Самоковъ въ 1837 год. билъ подстриганъ монахъ. Свършилъ е подиръ това семенарията въ Кишиневъ и духовната академия въ Киевъ. Когато Охридъ, възъ основа членъ *10* отъ фермана, съ *който* се учредяваше Екзархията, въ седемдесетьтѣ години на миналото столѣтие, доби право да има свой роденъ архипастирь, за такъвъ бѣ избранъ Н. В. Пр. Натанаилъ. Ала презъ време на освободителната война той бѣ изгоненъ отъ тамъ и управлява 10 години Ловченската епархия, епархията на Н. Блаженство Екзархъ *Иосифъ I, а следъ нея до края на живота си* Пловдивската.

Дѣдо Натанаилъ е оставилъ ценни книжовни трудове съ религиозно съдържание. Най-важни сж съчиненията му засѣгащи българския църковенъ въпросъ — „Приятелско писмо отъ българина къ гръку", Прага 1852 г. и „За Юстинияновитѣ права на Охридската архиепископия или за църковната независимость на Охридско-българско свещено-началие", Цариградъ 1873 год.

Следъ пристигането въ селото първата ни работа бѣше да видимъ кжщата на дѣдо Натанаила. Тя е развалини; стоятъ само зидоветѣ и малка часть отъ стрехитѣ. Селяни ни посочиха стаята, въ която се е родилъ този бележитъ борецъ за българска църква и българско училище. Отидохме да видимъ и черквата. Въ нея намерихме живописъ отъ 1875 г. съ образитѣ на Св. Кирила и Методия. Св. Кирилъ държи книга съ азбуката. Въ единъ надписъ на плоча е показана съсъ славянски цифри годината 7009 отъ сътворението на света, като дата за построяването на черквата. Следователно черквата е съградена въ 1601 год. по сегашното лѣтоброение. По стѣнитѣ на олтаря се срещатъ ржкописни възпоманателни надписи отъ ново време. Надписитѣ съ имената сж български. На едно мѣсто четемъ — „въ 1859 лѣто мѣсецъ августъ, азъ Костадинъ". На друго — „1861 год. май 14 Трайче п. Арсовъ учитель". Чакъ при годината 1894 вече срещаме Станко Милоевич ! Това е следа вече отъ сръбската пропаганда. Кучевища, както и всичкитѣ села въ Скопската Църногория сж чисто български. Самиятъ фактъ, че отъ тѣхната срѣда е излезълъ такъвъ беле-

житъ борецъ за духовното освобождение на българския народъ, като дѣдо Натанаила, който още въ 1852 год., когато току що е повдигнатъ Църковния въпросъ, пише, „приятелско писмо отъ българинъ къмъ гръкъ", е достатъченъ да покаже на свѣта, че тукъ националнитѣ традиции никога не сж изчезвали и националното съзнание е било твърде живо. Селата на Църногорията сж участвували въ преброяването на българското население въ Скопската епархия презъ 1872 год., възъ основа на което последната получи още сжщата година български владика споредъ членъ 10 фермана. Презъ 80-тѣ години на миналия вѣкъ се явява сръбската пропаганда, която съ теророъ, съ пари, съ измама, съсъ съдействието на турската власть се мжчи да печели сърби между българитѣ въ Църногорията. Ние срещнахме тукъ единъ слабодушенъ човѣкъ Якимъ Паламаревъ, сега 85 годишенъ, който е билъ български учитель въ Чаирското скопско училище "Св. Кирилъ и Методий, а подиръ въ село Драчево (10 клм. отъ Скопие) и въ градъ Тетово. Въ Скопйе колеги сж му били Антонъ Наследниковъ отъ Шуменъ и Хр. Бучковъ отъ Кукушъ. Въ 1886, наскоро следъ Сръбско-

българската война, Якимъ Паламаревъ става сръбски учитель! Дали заплахата, че ще бжде убитъ, щомъ се мѣрне въ селото си, или алчностьта къмъ повече пари сж го накарали да постжпи въ служба на сръбската пропаганда, — това е вече въпросъ на неговата съвесть. А че сърбитѣ сж си служили съсъ убийства, гдето не помагали увещанията и паритѣ, ни показватъ много случаи. Такъвъ е случая съ Никола п. Спасовъ отъ Кучевища, убитъ отъ нѣкой си Петко войвода по заповѣдь на Богданъ Раденковичъ.

* * *

Отъ село Кучевища (около 150 чисто български кжщи) отидохме въ село Побоже (стотина кжщи) на около 2 километра разстояние отъ първото. Посрещнати бѣхме много добре. Тукъ и обѣдвахме. Селянитѣ се радваха на българската власть и изказаха задоволството си отъ участковия приставъ Никола Михайловъ, бившъ четникъ. Тѣ могли сега да отиватъ за дърва въ гората, безъ да ги е страхъ отъ разбойници. Въ Побоже има манастиръ Св. Богородица, въ който става съборъ на 21 (8) септемврий. Тогазъ се стичатъ на покло-

нение маса хора отъ околнитѣ села и града. До 1890 год. манастира на Побоже е билъ български екзархистки. Ала сръбската пропаганда, чрезъ познатитѣ ни средства и съдействието на властьта, успѣла да го заграби. Самитѣ селяни се разделили на две партии — българска екзархистка и сърбоманска патриаршистка и се почнали борби, непрекжснати, кървави понѣкога, по между имъ. Най-много болѣло българитѣ не само отъ Побоже, но и отъ околнитѣ села и отъ града за манастиря. Въ 1897 год. билъ направенъ голѣмъ опитъ за отнимането на последния отъ похитителитѣ. Учители отъ педагогическото училище, начело съ Хр. Матовъ и Панайотъ Мановъ, гражданитѣ А. А-въ, Т. Б-въ и много други, селяни екзархисти отъ Побоже се сговарватъ да вематъ манастира въ деня на събора. Рано още тѣ влизатъ въ манастирската черква, екзархийски свещеници отслужватъ литургия и всички се радватъ на успешно извършената акция. Сръбскитѣ агенти, обаче, не спятъ. Тѣ отърчватъ въ конака и съобщаватъ на валията, че българитѣ дигнали възстание и съ оржжие въ ржка завзели манастира въ Побоже. Валията разпорежда да се изпрати аскеръ. Около 200

души низами съ нѣколко товара джепане (муниция) потегля отъ Скопйе и обсажда манастира, преди да е свършила литургията. Заваренитѣ отвънъ си жестоко изпатили: мнозина били тежко бити, между тѣхъ и учителя П. Мановъ. После органитѣ на властьта видѣли, че нѣма никакво възстание и се задоволили съ арестуването на нѣколцина обвинени като подстрекатели, въ това число Христо Матовъ и Панайотъ Мановъ.

ПРИ ИЗВОРИТѢ НА ВАРДАРЪ.

Басейнитѣ на две голѣми рѣки, — Вардаръ и Струма, — напояватъ главно Македония; другитѣ голѣми рѣки тукъ — Черни Дримъ, Бистрица и Места — се намиратъ по периферията на Македония. Ала до като Струма тече отъ северъ къмъ югъ и нейнитѣ и на притоцитѣ ѝ води напояватъ само източна Македония, и то не цѣлата, — Вардаръ, който държи господствующа посока отъ северозападъ къмъ юго-истокъ обхваща съсъ своя басейнъ две трети отъ Македония. Голѣмитѣ дѣсни притоци на тази рѣка, каквито сж Велика (Трѣска) и Черна, и лѣвитѣ — Лепенецъ,

Пчиня и Брегалница, — както и много други по-малки, събиратъ водитѣ си отъ всички почти кътове на срѣдна, западна, а отчасти и южна Македония.

Вардаръ е най-добрия вековенъ свидетель на превратнитѣ исторически сѫдбини на Македония. Вардаръ е преживѣлъ моментитѣ на слава и възторгъ презъ древно и най-ново време; теглилата на българитѣ въ Македония презъ византийското, турско и сръбско робство, както и хероичнитѣ усилия на поменатитѣ българи за национална независимость и политическа свобода. Вардаръ е оживотворяванъ въ народнитѣ пѣсни; той е това за българитѣ въ Македония, което е Дунавъ за българитѣ отъ Мизия, Рейнъ за германцитѣ, Волга за руситѣ. Вардаръ е майката рѣка, която съ еднаква любовь прибира кървитѣ и и сълзитѣ на своитѣ чеда и разнася победнитѣ имъ пѣсни. Вардаръ сѫщевремено гали македонската земя, пои я презъ лѣтнитѣ знойни дни и я прави по-плодородна и по-красива. За изворитѣ на Вардаръ тръгнахъ на 19 октомврий 1917 година, толкозъ повече, че тѣсно-линейната желѣзопѫтна линия улесняваше твърде много изпълнението на моето жела-

ние. До Тетово пѫтуването минахме съвсемъ незабелѣзано. Скопското дружество „Вардарски юнакъ“ устройваше за 20-й вечерьта игри въ Тетово и до този градъ стигнахме неусетно. Съ музиката на Допълнящия македонски полкъ, ракията на досетливи приятели, пѣснитѣ и закачкитѣ на веселата компания, ние можахме да вземемъ и по-дълъгъ пѫть безъ скука и досада. Отъ Тетово до Гостиваръ, обаче, останахъ самъ съ единъ спѫтникъ, обладанъ отъ дълбока печаль поради неизвестната участь на своето семейство, останало въ Битоля, отъ гдето той отсѫтствувалъ, когато града билъ завзетъ отъ англо-френцитѣ. До Гостиваръ, прочее, презъ тъмната и студена нощь трѣбваше да пѫтувамъ съ тѫжовно настроение. Стигнахме на полунощь въ Гостиваръ. Запѫтихъ се въ околийското управление, за да диря квартира. Милиционеръ албанецъ, зле изпатилъ отъ сърбитѣ, които му задигнали всичката стока отъ магазина, ме покани да пренощувамъ въ дома му. Благодарихъ му за любезностьта и се отзовахъ на поканата му. Зараньта, до като дойде началникътъ въ околийското управление, до деветь часа, употребихъ въ разглеждане на Гостиваръ.

Гостиваръ е малъкъ градецъ, разположенъ въ южното дъно на котловината Пологъ съ около 3500 души население, състояще се отъ българи, турци и албанци. Българитѣ живѣятъ въ отдѣлна махала, съ изключение на нѣколко кжщи, които се намиратъ въ мохамеданската часть. Въ българската махала посетихъ началното училище и канцеларията на архиерейското наместничество, които се помещаватъ въ едно здание построено за цельта още отъ турско време. Тамъ заварихъ само ученици и слугата, който ми отвори стаитѣ, за да ги разгледамъ. Заобиколихъ следъ това чаршийската улица, отъ дветѣ страни на която се намиратъ бакалскитѣ, манифактурни и занаятчийски дюкани, които бѣха празни сега поради дълготрайната война. Изобилната вода, овощнитѣ градини и хубавата околность правятъ приветливъ този градецъ въ западния кжтъ на Македония.

Въ турско време Гостиваръ е билъ центъръ на нахия, седалище на мюдюръ; сега е околийски градъ. Гостиваръ има всички благоприятни природни условия да се уголѣми и процъвти при единъ режимъ на редъ, сигурность и свобода. Околийскиятъ начал-

никъ г. Спиро Георгиевъ бѣ така добъръ да ме придружи до изворитѣ на Вардаръ. По пѫтя той ме запозна основно съ богатствата на Горни-Пологъ и ми даде да разбера, че при едно модерно стопанисване на тази благословена почва, всѣки гражданинъ и селянинъ ще стане богатъ. Презъ цѣлия пѫть, който трае около единъ часъ отъ Гостиваръ до цельта на ескурзията ни, г. Спиро Георгиевъ ми държа една хубава лекция по земледелие и скотовъдство.

Изворитѣ на рѣка Вардаръ се намиратъ на 500—600 крачки отъ с. Врутокъ, близу до черквата на селото. Въ южнитѣ поли на Шарското предгорие Зенделъ-бегъ планина изъ подъ една тераса си пробива пѫть значителна подпочвена рѣка,—това е голѣмиятъ изворъ на Вардаръ. Въ дъното на падината, посипана съ варовити камъчета, сѫщо клокочатъ редица помалки изворчета. Това клокочене, наподобяваще вриене, е дало както името на мѣстото, така и на близкото село — Врутокъ. Надъ самия изворъ се намира малка полянка, гдето намерихме построенъ единъ сенникъ съ беседка. Ученицитѣ отъ селото бѣха доведени тукъ да бѫдатъ ваксанирани отъ фелдшера

г. Гълъбовъ отъ Самоковъ, ако не ме лъже паметьта. Бегове въ турско време сж дохаждали тукъ на раки-кефи и да пекатъ агнета. Ако биха живѣли на това мѣсто изобретателнитѣ жители на гр. Банско (Разлога), биха накарали водата на Вардара да върти ръжена съ агнето или овцата на огъня, а тѣ биха си пили ракията до опичането на курбаня. Когато се залеси по-добре тази тераса и се по-разшири, посетителитѣ на изворитѣ на Вардара, които занапредъ ще бждатъ много повече отколкото всѣки другъ пжть до сега, ще прекарватъ приятно по нѣколко часа въ това хубаво мѣсто. Рѣката Вардаръ още отъ самото начало представлява буенъ потокъ, който може да кара не по-малко отъ четири воденични камени, и като освободенъ отъ клетка звѣръ, съ шумъ си пробива пжть по скалистата долина. По на изтокъ Вардаръ тече презъ живописни сенчести долини, обрасли съ орехови, кестенови и елхови гори и следъ 3—4 километра слиза въ Гостиварското поле, наречено още Горни-Пологъ. Пробилъ си пжть на воля, тукъ той е вече кротъкъ, а и новитѣ потоци, които е добилъ отъ околнитѣ планини, го правятъ по-многоводенъ, по-тежъкъ, поважденъ.

Къмъ Тетово

Отъ Гостиваръ потеглихъ за Тетово въ 3 часа следъ обедъ, та можахъ да разгледамъ местностьта. Не много бързото движение по тѣснолинейката ми позволи сжщо да мога добре да наблюдавамъ отъ откритата вагонетка. Пжтувахъ по елипсовидного равно като тепсия Тетовско поле, известно още съ името Пологъ. То е дълго около 50 км. и широко 8-10 км. Напоява се отъ Вардаръ и неговитѣ притоци, които идатъ главно отъ лѣво. Нѣкога си, вѣроятно, преди Вардаръ да си пробие пжть между Суха гора и Рогачевскитѣ планини, за да влезе презъ Дервентъ въ Скопското поле, — Тетовското поле е представлявало отъ себе си езеро, подобно на Охридското. Наносната утайка, отъ каквато се състои почвата на тази котловина, е твърде много плодородна. Заградено отъ западъ и северъ съ Шарския колосаленъ масивъ и неговитѣ предпланини, отъ югъ съ планината Буковикъ, отъ изтокъ съ Суха гора, Тетовското поле, макаръ и доста високо — срѣдно 450 метра надъ морското равнище, — има сравнително по-мекъ климатъ отъ тоя, що би се очаквалъ. Пологъ е наведенъ отъ югъ къмъ северъ. Въ

това поле вирѣятъ отлично пшеница, царевица, просо, конопъ, ечмикъ, фасулъ, леща и пр. Само памукътъ и оризътъ не могатъ да узрѣятъ. Гостиварскиятъ и Тетовскиятъ фасулъ е най реномирания на Балканския полуостровъ, а може би изобщо на Европа. Азъ не видѣхъ този прелестенъ кѫтъ въ неговата най-разкошна премѣна, — пѫтувахъ презъ единъ есененъ октомврийски день, и при все това бѣхъ очарованъ отъ великолѣпната панорама, която държа въ плѣнъ погледа ми презъ цѣлото пѫтуване, защото отъ новитѣ точки за наблюдение тя откриваше все нови и нови свои хубости. Ако Балканскиятъ полуостровъ изобщо, и Македония частно, особено Македония, се слави съ разнобразието на своята природа, съ постоянната смѣна на равнини, планини, долини, хълмове, котловини, оросявани съ буйни потоци и тихи рѣки, — Тетовската котловина е отъ онѣзи кѫтове, които съчетаватъ най-добре това разнообразие.

Шаръ планина, единъ отъ най-величественитѣ масиви на нашия полуостровъ, е едната рамка на Тетовското поле. Този колосъ, който започва съ пирамидообразния най-високъ свой връхъ, Люботрънъ, е дивно хубавъ, а за да

изглежда по-импозантенъ той е клъцнатъ сѣкашъ отъ единъ грамаденъ ножъ тамъ, гдето се съединява съ останалата верига, та е споенъ съ последната чрезъ една седловина и държи юго-западна посока, като на нѣколко места по протежението му се издигатъ нови пирамидални върхове, макаръ и не тъй рѣзко очертани като Люботрънъ. Този колосъ е действително дивно хубавъ. Той е пъстръ, та вѣроятно отъ това е получилъ и името си Шаръ-Планина. Най-горнитѣ му части, особено върховетѣ му сж скалисти; настжпватъ следъ това полегати поляни, обрасли съ трева, особено ценни лѣте за дребния добитъкъ; подире иде пояса на горитѣ. Цвѣтътъ отъ листята на дърветата показва тѣхния родъ. Непосредствено подъ пасищата иде пояса на буковитѣ гори; следъ него оня на джбовитѣ, прошарени съ тополи, тръне и лещаци; подолу идатъ гжсти кестенови гори и следъ тѣхъ вече другитѣ овощни дръвчета: ябълки, орехи, череши и всички други освенъ бадема, малината и смокинята. Кой не е слушалъ за Тетовскитѣ ябълки? Тѣ сж единственитѣ по своя вкусъ и ароматъ! Тукъ въ политѣ на планината, по нейното протежение, между овощнитѣ

градини сѫ нанизани хубави села, подъ които вече лежи равната площь на добре обработеното поле. Разчленението на шарскитѣ клонове придава още по голѣма красота на планината, по долинитѣ на която протичатъ буйни бистри потоци. Зв да придаде още по-голѣма очарователность на Шаръ, Творецътъ е издигналъ срещу него по низката, безводна, назѫбена, почти пуста, Суха гора. А между тѣхъ на югъ срѣдни по височина и растителность се откриватъ редица разхвърлени и разчленени гористи планини, които отдѣлятъ Пологъ отъ Кичевско и Дебърско.

Въ 6 и половина часа стигнахъ Тетово. Вечерьта тукъ скопското дружество „Вардарски юнакъ“ даваше игри. Макаръ и уморенъ трѣбваше да присѫствувамъ на гимнастическата вечеринка; това ми се налагаше отъ журналистически дългъ. Направи ми впечатление, че публиката бѣше главно мѫжка; малко дами присѫтствуваха, а би трѣбвало да бѫде обратното сега, когато повечето мѫже сѫ на война. Види се, тетовки сѫ навикнали отъ турско време да си седатъ повече въ кѫщи и не отиватъ на вечеринки.

Тетово е единъ отъ голѣмитѣ градове. Той брои около 20,000 жители, българи, турци и албанци; по голѣмина иде, следователно, подиръ Битоля и Скопйе въ западна Македония. И по благоустройство той е добръръ градъ, надминава Скопйе въ това отношение.

Улицитѣ сж, наистина, тѣсни и криви, като на всички градове на бившата Европейска Турция, ала сж послани съ калдаръмъ. Бидейки пъкъ градътъ построенъ малко на стръмно, улицитѣ му сж уцедни. Чаршията е доста голѣма. Има хубави кжщи. Мѣстоположението му е красиво. Надъ града се издига единъ купенообразенъ хълмъ, на който отдалечъ се виждатъ останкитѣ отъ крепостьта на Абдурманъ паша, който е управлявалъ Тетово и Тетовско презъ първата половина на 19 в. независимо отъ Цариградъ. Дъждовното време, обаче, не ми позволи да се изкача на тази височина, нито пъкъ да разгледамъ околностьта. Кжщата, въ която бѣхъ на квартира, бѣ на високо и при ясно небе бихъималъ хубава гледка, ала по полето бѣ легнала мжгла и то доби видъ на езеро, каквото е било нѣкота. Тетовскитѣ граждани, следъ като се освободили отъ фенерското духовно робство, трѣбвало да изне-

сатъ на плещитѣ си една продължителна и упорита борба противъ по-опасенъ врагъ, сръбската пропаганда. Отъ друга страна, тѣ трѣбвало да отстояватъ тукъ мжжествено и противъ албанската вълна, която въ 19-й вѣкъ прави постоянно напоръ на истокъ, къмъ Македония. И въ дветѣ тия отношения тетовци — разбирамъ жителитѣ на града и околията, — сж изпжлнили своя дългъ на родолюбиви българи.

Въ Лѣшочкия манастиръ.

Нимà можеше да отида въ Тетово и да не посетя Лѣшочкия манастиръ? Облачно бѣше, дъждъ ръмѣше, но трѣбваше да се поклоня на гроба на единъ отъ първитѣ наши книжовници и дѣятели въ началото на националното ни възраждане, на гроба на Иеромонахъ Кирилъ Пейчиновичъ. Въ Тетово бѣхъ гостъ на бившия учитель и революционенъ дѣецъ въ Гостиварско, Захарий Новевъ, сега околийски началникъ. Ще ми позволятъ читателитѣ една скоба.

Ние сме още въвъ война, и то каквато не познава светътъ отъ по-рано. Македония пъкъ, която въ продължение на четвъртъ

вѣкъ бѣ арена на революционна борба, е воененъ театъръ отъ шесть години насамъ. Много си изпати тази страна. Много нѣщо се изразходва. Лишенията сѫ голѣми. Почти всички годни за оржжие мжже взиматъ участие въ освободителната война, и макаръ не школувани, както своитѣ братя отъ България, помагатъ на последнитѣ въ тѣхното трудно дѣло. При все това българитѣ въ Македония понасятъ стоически всички трудности въ живота; увѣреностьта въ единъ щастливъ свободенъ животъ следъ мира ги крепи. И единъ отъ твърде красноречивитѣ признаци, че Македония е вече свободна, е и този, че мнозина отъ общественитѣ служители: окржжни управители, околийски началници, кметове, пристави, секретари, стражари и пр. и пр., сѫ бивши учители или градски и селски първенци, които дълги години сѫ се борили за тържеството на народната идея, влачени сѫ били по затворитѣ, рискували сѫ съсъ своя животъ. Тѣ сега се чувствуватъ управители на сжщия този народъ, който по-рано сѫ ржководѣли тъй самоотвержено и съ който ги свързватъ толкозъ много спомени за общи страдания и борби. При моитѣ пжтувания изъ страната

винаги ми е било драго, като виждахъ навсѣкждe мои стари приятели и познати на разни обществени служби и като четѣхъ по лицата имъ задоволство отъ увѣнчанитѣ съ успѣхъ усилия и известна национална гордость, сѣкашъ искатъ да кажатъ: „па що, царство ни е сега!“ Много добре стори министерството, че назначи местни заслужили хора, които не могатъ да нѣматъ присърдце своята работа. Разбира се, че можеше още да се направи въ това отношение. Но благодаримъ и на толкозъ. Та съ Тетовскиятъ околийски началникъ Захари Новевъ, председателтъ на окржжната тричленна комисия Гйорче попъ Ангеловъ и игумена на манастира отецъ Мартири, — потеглихме за Лѣшочката обитель. Азъ и попъ Ангеловъ бѣхме въ каруцата, покрита отгоре, — валѣше, — та трѣбваше да си провирамъ главата презъ едно отверствие, за да разгледамъ хубавитѣ места въ политѣ на Шаръ. Срещата ни бѣ добра: на излизане отъ града срещнахме свадбари — селяни всички на коне: и булката, и зетьтъ, и деверитѣ, и байрактаря, и сватоветѣ. Съ̀съ своята пъстра селска премѣна, тѣ образуваха една красива кавалкада. Следъ часъ и половина

пѫтуване стигнахме въ манастира. Зараньта рано трѣбваше да се връщамъ назадъ, та ми остана много малко време да разгледамъ манастира и неговата околность. Надъ скритото между великолѣпни кестенови и други овощни дървета с. Лѣшокъ, на една тераса въ подножието на два гористи хълма се намира манастиръть Св. Атанасий. Неизвестно е, отъ кога си води началото тази монашеска обитель; може би тукъ е имало езическо светилище. Стариятъ манастиръ, обаче, е билъ построенъ малко по-горе отъ сегашния. Въ единъ манастирски ржкописъ се разправя, че Скопскиятъ митрополитъ Никаноръ, родомъ отъ село Лѣшокъ отъ рода на Главиновци, въ 1600 год. обновилъ стария манастиръ. Ала въ 1710 год. монаситѣ се пръснали, вѣроятно поради нѣкакви размирия, придружени съ золуми, и цѣли 107 год. манастиръть е билъ въ запустение. На сегашното си мѣсто той е билъ наново възстановенъ въ 1817 год. отъ Иеромонахъ Кирилъ, отъ с. Теарци. Бащата на Кирила се казвалъ Пейчинъ. Пейчинъ, братъ му Далматъ и Кирилъ сѫ отишли въ Света Гора, Хилендарския манастиръ, гдето се покалугерили. Кирилъ, обаче, не могълъ да престои

въ Св. Гора. Любовьта къмъ красивото родно мѣсто се оказала много силна у младия човѣкъ, който отъ друга страна, отличаващъ се съ духъ дѣятеленъ и предприемчивъ, решилъ да посвети живота си за просвѣта и поучение на своитѣ братя българи отъ „Долна Мизия, Скопско и Тетовско.“ И ние го виждаме да школува въ Кичевския манастиръ Света Пречиста, при Хаджи Иоакима, даскала Кърчовски, а следъ това игуменъ на Марковия манастиръ Св. Димитъръ, въ Скопско. Въ Марковия манастиръ той е написалъ своето „Огледало“, както се вижда отъ заглавния листъ на книгата: „Книга сия зовомая Огледало описася ради потреби и ползувания препростѣйшимъ и не книжнимъ язикомъ болгарскимъ долния Мисии, многогрѣшнимъ во Иеромонасѣхъ и недостойнѣйшимъ Игуменомъ Краль Марковаго Манастиря, иже во Скопие у Маркоа река храма светаго великомученика Димитрия Кирилъ тетовецъ Пейчиновичъ въ Будинѣ градѣ 1816 год.“

Поради преследване нѣкакво, а сигурно повече отъ влечение къмъ прелестния пришарски кжтъ, Кирилъ Пейчиновичъ не престоялъ дълго въ Марковия манастиръ. У него

се появила идеята да възстанови Лѣшочкия манастиръ и единъ день се отзовалъ въ Тетово. Следъ като добилъ съгласието на с. Лѣшокъ за намисленото отъ него благородно дѣло, той трѣбвало да издействува разрешение за това и отъ независимия отъ Цариградъ тогава въ Тетово Абдурманъ паша. Последниятъ, който се отнасялъ добре съ населението, удовлетворилъ молбата на отца Кирила. Съсъ свои средства и съ помощи събрани отъ Тетово и околията, Иеромонахъ Кирилъ съградилъ наново разрушения отдавна манастиръ, събралъ нѣколцина калугери, а самъ той имъ станалъ игуменъ. Той тукъ развилъ голѣма деятелность и отворилъ училище при манастира, пишелъ книги, проповѣдвалъ, поучавалъ и наставлявалъ. Често той обикалялъ околията, държалъ нравствено-религиозни и патриотични беседи на гражданитѣ и селянитѣ. Въ Лѣшочкия манастиръ той написалъ „Книга глаголемая Утешение Грешнимъ, приведена на простий язикъ отъ Кирила Пеичиновича Иеромонаха, бившаго игуменъ въ манастиръ Лѣшочкаго св. Атанасий въ типъ Солунский при Хаджи папа Теодосий, архимандрита Синаитскаго въ лѣто 1840.“ Предговорътъ на

на тази книга е написанъ отъ печатарьтъ-писатель Архимандритъ хаджи папа Теодосий отъ Дойранъ.Архимандритъ Теодосий, като говори за Кирила Пейчиновича и за изворитѣ, които превелъ и по които стъкмилъ книгата, на стр. 4 въ предговора се казва: „Приведе ги со толкования на прости язикъ болгарски долния Мисии Скопский и Тетовский, да я чататъ и простию народъ да ублажаетъ на таково православний учитель. Оти можатъ да познаятъ отъ сие учение. И не можатъ да речатъ, нищо не можиме да познаеме оти есть по славянски или по росийски язикъ, еве ключъ что отворуетъ сердцето ваше; не ключъ отъ злато или отъ сребро но ключъ отъ желѣзо и чиликъ, что да не се вии . . .“

Отецъ Кирилъ умрѣлъ въ 1845 година, Десеть години преди това той е написалъ на плоча своята епитафия.

Лѣшочкиятъ манастиръ е доста богатъ съ имоти. Той притежава ниви, ливади, лозя, овощни градини. Въ двора му се издигатъ три голѣми сгради съ много стаи за гости. Черквицата Св. Богородица е малка. Въ манастира става съборъ два пѫти въ годината: на св. Атанасий лѣтни, 15 май, и на Успѣние

Богородично, 28 августъ. Игумени на тази света обитель, която е била просвѣтително огнище за българитѣ въ този край презъ цѣлия XIX вѣкъ следъ Кирилъ Пейчиновича сж били: Иеромонахъ Силвестъръ отъ с. Варвара (Тетовско) отъ 1845—1860; Хаджи Самуилъ отъ село Лѣшокъ отъ 1860—1878; Хаджи Езикилъ отъ с. Глоги (Тетовско) отъ 1878—1898 година, а следъ него Иеромонахъ Иеротей, отъ градъ Тетово. Сега е игуменъ Иеромонахъ Мартирий, който зле щѣлъ да си изпати, ще бждѣлъ убитъ отъ сърбитѣ, презъ 1913 год., ако не бѣ успѣлъ да избѣга въ България.

ВЕЛЕСЪ

Най-много ученици въ Солунската българ-гарска гимназия имаше отъ Велесъ. Тѣ бѣха най-буйната, най-веселата група въ пансиона и учителитѣ-възпитатели при последния имаха най-често разправии съ тѣхъ. Само кукушани имъ достойно съперничиха. И още бидейки ученикъ при поменатата гимназия, у мень се възбуди желанието да посетя този центъръ на интензивенъ националенъ животъ. При все това, така се стичаха обстоятелствата, че ма-

каръ и да минавахъ съ трена многажди презъ Велесъ, нито веднажъ не ми се отдаде случай да спра поне за единъ день въ него. Следъ освобождението на Македония още повече се усили въ мень желанието да отида въвъ Велесъ и съседнитѣ нему градове, които не познавахъ непосредствено и които ми бѣха станали по-мили, следъ като сърбитѣ тъй коварно ги похитиха презъ 1913 год. И на 29 юний т. г. (1917) предприехъ едно кратковремено пѫтуване до Велесъ, Щипъ, Кочани, Радовишъ. Благодарение на услугитѣ на приятели и познати, можахъ да извърша своя малъкъ маршрутъ, безъ да срещна каквито и да било затруднения въ това оскѫдно съсъ съобщителни средства време. И преди да сподѣля съ читателитѣ бѣглитѣ ми впечатления, считамъ за свой приятенъ дългъ да изкажа тукъ искрената ми благодарность къмъ всички тѣзи приятели и познати.

Около два километра по-надолу отъ сегашния Велесъ, отъ дѣсно на Вардара, се издига единъ хълмъ, който е изолиранъ отъ останалитѣ хълмове съ р. Вардаръ и притока й Тополка. На върха на този хълмъ сѫ запазени остатъци отъ стѣни на древна крепость.

Въ противоположнитѣ спускове на поменатия хълмъ къмъ Вардара и Тополка се намиратъ две малки черквици, Св. Недѣля и Св. Никола, по стѣнитѣ на които сѫ запазени още следи отъ фрески. На този хълмъ, вѣроятно, е билъ стария градъ, който отъ илирийското племе Пеони се е наричалъ Билазора, а отъ българитѣ е билъ преименуванъ на Велесъ. Илирийското име на града се състои отъ две думи— биласъ и ора или ура; значението на първата не е известно, втората — означава мостъ. По своето положение този градъ посредствомъ мостове е съединявалъ земитѣ отъ дветѣ страни на Вардара; отъ тука старото му име Билазора и турското Кюпрюли. Българското му име е произлѣзло отъ първата часть на илирийското наименование Биласъ, като е било видоизмѣнено на Велесъ, вѣроятно, подъ влиянието на името на старо-българския богъ Велесъ, богъ на стадата, каквито и въ древно време и въ ново време е имало много по съседното Овче поле.

Презъ царуването на Пресияна (836—852 год.) славянскитѣ племена въ северна и западна Македония възстанали противъ византийското владичество и пожелали да се обеди-

енятъ въ една държава съсъ своитѣ събратя, влѣзли отъ по-рано въ състава на България. Пресиянъ дошълъ въ помощь на възстаналитѣ и съсъ своитѣ войски достигналъ на западъ отъ Охридъ. Отъ тогазъ значи и Велесъ се намира подъ българско владичество дори до 1018 година, когато цѣла България бива завоювана отъ Василия Българоубиеца следъ 35 годишна епическа борба съ царь Самуила. Презъ време на византийското иго Велесъ е влизалъ въ състава на провинция България, управлявана отъ императорския наместникъ, чийто сѣдалищенъ градъ е билъ Скопйе. Царь Калоянъ освобождава Македония отъ Византия и заедно съ това и градъ Велесъ влиза наново въ предѣлитѣ на Второто българско царство.

Въ 1246 година следъ смъртьта на Калиманъ I, приемникъ на Иванъ-Асѣнь II, византийскиятъ императоръ Ватацесъ завладѣлъ Велесъ. Когато Ватацесъ умрѣлъ, българскиятъ царь Михаилъ Асѣнь предприелъ походъ (1255 г.) противъ Византия и стигналъ до Одринъ. Въ туй време и българитѣ въ Македория възставатъ, та императоръ Теодоръ II Ласкарисъ трѣбвало да превзима единъ по единъ

македонскитѣ градове. Велесъ билъ обсаденъ и подъ удара на стѣнобитнитѣ орѫдия билъ наново завоюванъ.

Между 1321—1331 града падналъ подъ сърбитѣ и се намиралъ подъ тѣхно робство до 1358 година, всичко 25 години. Отъ последната дата до завладяването му отъ турцитѣ Велесъ е влизалъ въ предѣлитѣ на северомакедонския владѣтель Константинъ, койтоималъ столицата си въ Кюстендилъ.

Велесъ билъ пренесенъ на сегашното си мѣсто въ турско време. Въ новия градъ постепенно се преселили много българи отъ стария градъ.

Въ третата четвъртина на 19-ия вѣкъ Велесъ е достигналъ цвѣтуще състояние. Предприемчиви, дѣятелни, честни българи занаятчии и търговци вършели добра работа и печелили хубави пари. Кожарството (сахтиянжилъкътъ), юрганжилъкътъ, мутафчилъкътъ, ракиджийството, винарството сѫ били въ пълния си разцвѣтъ. Чакъ отъ Клисура и Радомиръ дохождали въ Велесъ за ракия и вино. Велешкитѣ лозя давали изобиленъ и доброкачественъ плодъ. Жито отъ всички околни поля и дори отъ далечнитѣ — Нишкото и Софийското — се дона-

сяло въ Велесъ и отъ тукъ наново се изпращало въ Солунъ за износъ въ чужбина. Търговци велешани посещавали панаиритѣ въ Прилѣпъ, Неврокопъ, Сѣресъ и Узунджово. Тѣ отивали за манифактурни стоки въ Виена, Буда-Пеща, Бѣлградъ, гдето занасяли кожи. Съ една дума Велесъ е билъ тогазъ голѣмъ търговски центъръ въ Македония.

Велешкитѣ граждани въ досегъ съсъ своитѣ сънародници отъ цѣлото българско отечество и съ външния свѣтъ, отъ рано пробудили у себе родолюбиви чувства и сѫ се проявили като голѣми ревнители за българска черква и за българско училище. Въ 1840 година тѣ построяватъ високо отдѣсно на Вардара черквата св. Панталеймонъ, надъ вратата на която четемъ следното: „Созида се храмъ сей во имя Святаго Великомученика Панталеймона въ лѣто спасителево 1840. Майсторъ Андрѣя що прави черквата". Въ 1868 година въ сѫщата черква е била поставена иконата на българскитѣ просвѣтители св. св. Кирилъ и Методий, изписана „рукою х. Константина зуграфъ". На единия жгълъ отдолу на иконата е изобразена „проповѣть къмъ българския народъ", а въ другия жгълъ — пакъ отдолу — „Кржщение

царь Борисово". Късно вече, въ 1907 година, на чешмата пъкъ въ двора велешани изобразили Софийската катедрала св. Недѣля, безъ да се казва, че е тя. Само велешани могатъ да се досетятъ да направятъ това невинно нагледъ изображение, напомняще столицата на България.

Около двадесетина минути вънъ отъ града, по течение на Вардаръ, се намира манастира Св. Димитъръ. Разправя се за него, че билъ затрупанъ съ пръстъ и че дѣдо Здраве, умрѣлъ на 80 годишна възрасть преди 60 год., сънувалъ, какво на това мѣсто имало черква; копали и я открили. „Сей обитель обновися въ лѣто 1855", четемъ надписа на манастирския храмъ. Дѣдо Здраве билъ погребанъ въ манастирския дворъ, но сърбитѣ преди три год. развалили гроба и изхвърлили отъ тамъ коститѣ на този благочестивъ българинъ. Друга черква, пакъ въ края на града, велешани иматъ на лѣвия брѣгъ на Вардара, високо надъ последния, както Св. Панталеймонъ. Тази черква е Св. Спасъ. Въ 1874 г. власитѣ гъркомани, петдесетина кжщи, пожелали да я вематъ отъ българитѣ. Излѣзло и ираде отъ турското правителство, въ което се предписвало черквата да се предаде на влашката об-

щина. Владиката билъ Дамаскинъ. Единъ день каймакамътъ и чиновницитѣ, придружени отъ жандарми, отиватъ да предадатъ черквата на власитѣ. Народътъ, обаче, не я дава. Имало схватка, въ която падналъ убитъ Коце Брѣзовъ. Българската община изпратила следъ това двама делегати, х. Василъ х. Стояновъ и Пандо Урумовъ, въ Цариградъ да действуватъ предъ Високата порта да не имъ се взима черквата. Два месеца престояли тамъ. Турското правителство било уведомено, че въ града имало четири черкви, та едната могла да се даде на власитѣ. Делегатитѣ опровергали това и представили карта на града, отъ която се видѣло нагледно, че черквитѣ сж две и единъ малъкъ параклисъ. Най-после Високата порта отговорила, че веднъжъ решение взето, то не може да се отмѣни, ала може да не се изпълни. Това било достатъчно за българската община: важно било да не се изпълни решението. . .

Българското учение въ Велесъ на-дали се е прекжсвало нѣкога. Има данни, че въ XVIII-ия вѣкъ велешкитѣ деца се учели на метоситѣ, принадлежещи на Рилския, Хилендарския и други манастири. Живитѣ съобщения на ве-

лешани съ чужбина дали потикъ за модернизирането на училищата и вече въ 1837 год. Велесъ има добре уредено взаимноучително училище съ мжжко и женско отдѣления. Проф. Йорданъ Ивановъ въ своята хубава книга „Българитѣ въ Македония“ дава печата на училището. Въ срѣдата на печата е изобразенъ петелъ, емблема на събуждащата се българщина; подъ петела стои дата 1845, а наоколо надписъ „Печатъ велескаго българско училище“. Единъ отъ най-раннитѣ и най-ревностни радетели на просвѣтата въвъ Велесъ е Ангелко Палашевъ. Той като училищенъ настоятелъ е оставилъ бележки и сметки, отнасящи се до училилището съ дата 1847 година. Ангелко Палашевъ билъ синъ на богатъ баща, който търгувалъ съ Австрия, гдето пратилъ на учение сина си. Ангелко добилъ образованието си на немски и сръбски езици, но не забравилъ българската си народность. Въ срѣдата на миналото столѣтие Велесъ е далъ два крупни деятели: Йорданъ х. Константиновъ Джинотъ (1818—1882), който учителствувалъ въ Скопйе, Призрѣнъ, Прилѣпъ, Битоля и пр., голѣмъ бранитель на българското име, и Райко Жинзифовъ (1839—1877), учитель, ора-

торъ и поетъ, който сѫщо като Джинотъ разпалено защищава българщината отъ гръцкитѣ посегателства. . . . . .

„Македония е чудна страна
нема да бидитъ гръчка она!
Шума и гора и планина,
Самий камень на тая страна,
Птица и риба въ Вардаръ рѣкѫ,
Живо, мрътво на свои крака
Ке станитъ, ке дадетъ отвѣтъ
На цѣла Европа и на цѣль свѣть:
Я българинъ сумъ, българинъ сумъ я,
Българе живѣятъ въ тая страна!"

провиква се Жинзифовъ въ едно свое стихотворение, печатано въ „Братски Трудъ", книга IV. Москва 1862 година. Велешкитѣ първенци залѣгали не само за образованието на децата, но и за онова на възрастните. Още въ 1871 г. било основано читалище „Просвещение". Въ една дописка до в. „Македония" отъ сѫщата година се съобщава състава на настоятелството и се дава списъкъ на щедритѣ „спомоществувателн" на читалището. На това ранно пробуждане на велешкитѣ българи се дължи, че тѣ се сдобиха първи въ Македония съ български митропилитъ. Велешката епархия личи между епархиитѣ, които се из-

броятъ въ членъ 10-й отъ фермана за учредяване Екзархията и които добиватъ право да иматъ български митрополитъ, безъ да се провѣрява, какво е християнското болшинство въ тѣхъ: това бѣше очевидно и не подлежеше на съмнение и оспорване.

Съ прокарването на желѣзнопжтната линия, която съедини Солунъ съ централна и западна Европа, започна икономическиятъ упадъкъ на Велесъ. Занаятитѣ единъ по единъ пропадатъ, сжщевременно Велесъ престава да бжде центъръ на житната търговия. Желѣзницата донесла голѣмия бичъ по лозята, — филоксерата, та производството на вино намалява постепенно, а наводнилия страната ефтинъ спиртъ убилъ ракиджилъка. Много велешки търговци пренесли тогазъ своитѣ кантори въ Солунъ, въ който се съсредоточила търговията на цѣла Македония и на по-голѣмата частъ отъ Албания. Ала бащитѣ въ Велесъ бѣха спечелили добри пари, за да дадатъ на децата си образование и да имъ оставятъ малко капиталъ. И въ най-ново време отъ градоветѣ въ Македония Велесъ имаше едва ли не най-многочислената интелигенция. Бащитѣ полагага грижи за българска черква и

училище, децата подеха революционната борба за политическа свобода. Съ пламененъ патриотизъмъ и съсъ силно развито чувство на умраза противъ всѣка тирания, велешани се отдадоха съ голѣмъ жаръ на новата идея.

Държейки централно мѣсто и бидейки на главния пѫть прѣко Вардара отъ България презъ северна Македония за южна и западна Македония, Велесъ игра гомѣма роля въ революционното движение. Предъ очитѣ на властьта, на полиция, жандари и войска, велешани съ чудно самообладание прекарваха по градскитѣ мостове презъ Вардара оржжие и чети. Дѣлчевъ, предрешенъ, не веднажъ е минавалъ презъ велешкия мостъ, а ржководителитѣ на градския комитетъ, верващи напълно въ преданостьта на организираното население, пиятъ си ракията въ кафенето надъ голѣмата рѣка и следятъ съ очи апостола, до като се скрие отъ погледа имъ.

Идеята за освобождението на Македония бѣ обща за всички, средствата и тактиката за нейното осѫществяване, обаче, можеха да бѫдатъ различни. И когато въ революционното дѣло се появиха най-разнообразни течения, — централисти, сарафисти, върховисти, привър-

женици на анархистичнитѣ приьоми за борба и пр., — тѣ всички намериха свои възприемници въвъ Велесъ. Споровετѣ между последнитѣ бѣха голѣми, често се дохождаше до кървави междуособици, но никога никой не си послужи съ властьта противъ идейнитѣ си противници и не е известенъ случай да прибегне, който и да било, въ своето озлобление до предателство. И съсъ своя възвишенъ патриотизъмъ велешани могатъ всѣкога да се гордѣятъ.

ЩИПЪ

Щипъ е разположенъ въ една малка връшнико-подобна котловина, заобиколена отъ всѣкжде съ хълмове. Презъ срѣдата му минава рѣка Отиня, която лѣтно време пресъхва, но при дъждъ приижда буйно и преди да бжде оградена, е правела голѣми пакости. Край града тече рѣка Брѣгалница, единъ отъ голѣмитѣ лѣви притоци на Вардара. Преди последните събития градътъ е броилъ кржгло 23000 жители, въ сръбско време е достигналъ 8000 души, а отъ освобожиението му насамъ

се е увеличилъ и сега[1]) има 10650 души. Повечето сѫ българи, а останалитѣ турци. Може да се очаква населението му да се увеличи още повече следъ свършека на войната и настѫпването на нормаленъ животъ. Щипъ е сега центъръ на доста голѣмъ окрѫгъ. Въ последния влизатъ околиитѣ Щипска, Кочанска, Св. Николска, Радовишка, Царевоселска и Беровска.

Знаяхъ, че Щипъ е старъ градъ, но не очаквахъ да видя толкозъ много паметници отъ древно време и отъ срѣднитѣ вѣкове. Близкото, почти вчерашно, бурно минало на този градъ бѣ покорило така властно въображението ми, че не старини ме привличаха въ него. Но последнитѣ сами ми се наложиха и азъ ще ги упомена, защото Щипъ е отъ тѣзи градове, чиято история отразява доста пълно историята на цѣлата българска земя.

Кога е основанъ градътъ Щипъ, не е известно. Като се вземе предъ видъ стратегическото положение на града и че презъ него е минавалъ голѣмия пѫть отъ Дунава презъ Сердика (София), Пауталия (Кюстендилъ),

---

[1]) Презъ време на войната.

Стоби (Градско) и по нататъкъ къмъ Хераклея (Битоля) и Адриятическо море, може да се предположи, какво Щипъ като селище си води началото отъ пеонитѣ (илирийско племе) и се е разрастналъ въ голѣмъ градъ тепърва въ римско време. Въ III вѣкъ следъ Христа съ име Астибо, той е между виднитѣ градове на Пеонската область. Отъ византийцитѣ той се нарича Стипионъ, а отъ южнитѣ славяни Щипъ. Въ VI вѣкъ по долината на Брѣгалница било заседнало славянското племе Сагудати. Мнозина отъ тѣхъ още въ сѫщото столѣтие приели християнството и когато около 200 години по-кѫсно влезли въ състава на българската държава, тѣ косвено повлияли за покръщението на българитѣ. Споредъ професоръ Йорданъ Ивановъ брѣгалнишкитѣ славяни едновремено съ приемането на християнството били снабдени и съ писмени знаци, пригодени за тѣхния езикъ отъ Кирила Кападокийски. Вѣроятно, тази азбука ще е така наречената глаголица. Въ старъ български лѣтописъ се разправя, че царь Борисъ кръстилъ цѣлата българска земя и направилъ въ нея църква; „и на Овче поле построилъ бѣли църкви". Овчеполскиятъ край е билъ, следова-

телно, третъ центъръ — следъ Преславъ и Охридъ, — на българска просвѣта въ Първото българско царство.

Следъ злополучната битка при Бѣласица, въ която били плѣнени и ослѣпени по заповѣдь на Василия българоубиеца 14000 български войници и която бѣ последвана отъ смъртьта на юначния Самуилъ, Щипъ билъ превзетъ отъ византийцитѣ (1015). Царь Калоянъ наново го възвърналъ на България, а половинъ вѣкъ по-късно, при втория приемникъ на Иванъ Асѣнь II, билъ завоюванъ отъ Византия. Въ 1330 година следъ сражението при Велбжждъ Щипъ подпадналъ подъ сръбско владичество, подъ което престоялъ до смъртьта на Стефанъ Душанъ (1355) всичко 25 години. Въ началото на 15-ия вѣкъ, когато княжеството на Костантинъ Дѣянъ, съсъ столица Кюстендилъ, било завладѣно отъ турцитѣ и Щипъ, който влизалъ въ състава на това княжество, миналъ подъ турска властъ. Ето по бележититѣ веществени паметници отъ това минало на Щипъ.

Юго-източно непосредствено до града между р. Брѣгалница и р. Отиня се издига доста високъ хълмъ, който поменатитѣ рѣки

сж откъснали отъ другитѣ хълмове чрезъ своето ерозивно действие въ продължение на вѣкове. На този хълмъ, отбраняемъ отъ всички страни, римлянитѣ издигнали крепость, която е била възобновена презъ царуването на царь Самуила. Въ най-горната вжтрешна часть на крепостьта, гдето сж били складирани запаси отъ храна за въ случай на обсада, въ служащитѣ за хамбари помещения още се намиратъ зърна отъ просо, вътрешностьта на които е изветрѣла и е запазена само корицата имъ — зрънцата сж кухи. Както на много мѣста по нашето отечество, крепостьта се нарича отъ местното население съ турското име Хисаръ. Въ северо-западнитѣ поли на Хисара се намира въ хубавъ стилъ черквата Св. Архангелъ, която по форма наподобява черквата на Марковия манастиръ въ Скопско. И дветѣ сж градени въ 14 вѣкъ отъ майстори принадлежащи къмъ една и сжща архитектурна школа. Щипяни наричатъ черквата „Фития“ и споредъ думитѣ на г-нъ Арсо Лазаровъ, който познава добре арабския езикъ, това име е получила черквата, следъ като е била завоювана и обърната въ джамия, „фитъ“ сторена. Тогазъ споредъ преданието иконата Св. Архангелъ

отъ „Фитията“ избѣгала въ града, и тамъ, гдето била намерена, построили друга малка черква Св. Архангелъ. Последната е отъ турско време и е твърде проста постройка. Въ единъ дискусъ намерихме нанизи, подарени на черквата, съсъ сребърни монети отъ Леополдъ, краль Унгарски 1668 г., пари останали тукъ вѣроятно презъ време на австрийския походъ въ 1690 г. По стѣнитѣ на „Фитията“ не личатъ сега никакви остатъци отъ фрески, — замазани сж съ варъ, и при изкусно премахване на горната мазилка, може би, ще излезе на яве живопись.

Въ юго-източното подножие на Хисаря, откъмъ Ново село, се намира малката черквица Св. Иванъ Кръститель. По скромнитѣ си размѣри и по простата си направа тя е срѣдневѣковна сграда отъ Второто българско царство. На страничната врата отдѣсно личатъ доста ясно образитѣ на царь и царица. Царицата е съ корона, герданъ и обици, царьтъ съ корона и мантия съ седефена нашивка. Всичко това иде да потвърди, че тя е построена въвъ времето на Иванъ Асѣня II, и неговъ и на съпругата му сж образитѣ на страничната врата. Отлѣво сжщо има единъ образъ, който личи слабо.

Друга стара черква е Св. Спасъ, налѣво отъ рѣка Отиня, въ гробищата надъ върха Кумлъкъ. Тя е отъ времето на Константинъ Дѣянъ, втората половина на 14-ия вѣкъ. Въ нея сж запазени изображения и славяно-български надписи по тѣхъ. И градската черква „Свети Никола се споменува въ 14-я вѣкъ, но въ този си видъ тя е отъ 1867 година, когато била възобновена. На голѣмата входна врата има църковно-славянски надписъ на плоча, въ който е посочена датата на обновлението на храма и че то е станало съ общо иждивение и помощь „пастироначалствъ, митрополитъ Кюстендилскато и Щипскаго Игнатия, родомъ Адрианополитянинъ."

Остатъци отъ срѣдновѣковни сгради, венециански стилъ, срещаме и въ така наречения Доведжи ханъ, гдето нѣкога търговци отъ Рагуза и Венеция сж разтоваряли и излагали за продань своитѣ стоки и гдето въ турско време камилари разтоваряли своитѣ стоки.

До самия градъ Щипъ, на една тераса надъ рѣка Брѣгалница, се намира Ново-Село, съ чисто българско население сега вече часть отъ града. Споредъ преданието то е основано въ времето на султанъ Мурадъ и е било

войнишко село: жителитѣ му сж били длъжни да пазятъ клисурата, въ която е самото село и презъ която минава шосето за Криволакъ и Градско. Стари хора разказватъ, че на двата края на селото имало налбантници, за да разковаватъ конетѣ на турцитѣ при влизането имъ въ селото и да коватъ следъ излизането имъ. Както се знае, запретено било на турцитѣ да пребиваватъ въвъ войнишки села, да минаватъ презъ тѣхъ ездешкомъ и съ ковани коне. Още отъ началото на турското владичество, значи, Ново-Село е било крепость на българщината въ този край. Въ черквата Св. Богородица намерихме една картина отъ 1813 год., въ която сж изобразени Св. Богородица, спасяваща единъ царь, който се дави въ морето, болното дете на живописеца, самиятъ живописецъ съ жена му и оздравѣлото му момче, дошло на 15 годишна възрасть да благодари на чудотворната светица за оздравяването си съгласно обѣта. Самата картина представлява интересъ за изкуството на българскитѣ зографи и за носията въ това време. Ето преписъ въ днешни букви на обяснителния текстъ на картината, въ който се бори народния езикъ съ черковно-славянския:

„Знамение новое чудо пресветия Богородици како естъ скоро помощница азъ грѣшни Теодосия образомъ сии Зографъ въ лѣто отъ Христа 1813. Въ това време работихъ на църква новоселска и имахъ едно дѣте що лежи именомъ Илия: беше ми болно. Простихъ за него, майка му го донесе ради да го лекуеме и нищо лекъ не поможе и прииде време дѣте да умре и майка му го принесе предъ врата църковна и зе да плаче и азъ ѝ рекохъ, жено иди види какое Богородица избавила царя отъ море она може и намъ да помогне и поклонихме се. О чудесе пресвития Богородици оживе дѣтето и посака да яде и потомъ оздраве. Самото отроче едва бѣ на възрасть 15 лѣтъ прииде и поклонися во свети храмъ". Самата черква Света Богородица, въ сегашния си видъ, е построена въ 1850 година, за което свидетелствува следния надписъ: „Во 1850 лѣто месеца Юния 29 Вѣдомо буди обновлениемъ сего с-таго храма Успение пре-тия Б-ци во время на блажѣнейшего патриарха Артемия Александрийскаго и архипастиря нашего и епископа господина Захария Еритронъ и епитропа хаджи Анастасия сосъ общимъ православнихъ християнъ ктиторомъ и приложникомъ с-таго

храма сего да помяне Г-дъ Б-гъ въ Царствое своемъ всегда нинѣ, присно и во вѣки вѣковъ аминъ".

Текстътъ на по-горе поменатата картина, тѣзи надписи, както и надписитѣ на нѣкои икони отъ 1810 и 1834 година въ черквата Св. Никола показватъ, че тука българското писмо се е употребявало по черкви и килийни училища въ една епоха, когато фанариотското духовенство бѣ се запретнало да унищожи всичко българско, та съ право можемъ да кажемъ, че българското писмо никога не е било премахнато въ Щипъ и изобщо въ северна и западна Македония.

Стари хора не помнятъ да се е извършвало богослужението на гръцки езикъ въ щипскитѣ черкви. Само нѣкои тропари, Отче нашъ, символа на вѣрата и Господи помилуй, се казвали на гръцки въ туй време, когато гръцката пропаганда била най-силна. Въ 60-тѣ години на миналото столѣтие щипяни повели решителна борба противъ фанариотското духовенство. Начело на тая борба за българска църква застанали Манолъ Кехая и Мицо Панайотовъ. Въ 1867 год. дошълъ отъ Кюстендилъ митрополитъ Игнатий да служи въ чер-

квата. Водителитѣ на народа го предизвестили да не се явява въ черквата, защото паството не желае гръцки владика. Той отговорилъ, че ще извърши своята служба, та който не ще да го слуша, може да си излезе. Ала вмѣсто населението да напусне храма, по-умѣстно било владиката да не влиза въ него, за туй било решено да се изнесе владишкия тронъ отъ черквата. И когато съобщили на Игнатия, че тронътъ е на черковния дворъ, отказалъ да служи въ черквата и служилъ литургия въ дома на п. Костадина, на която присѫтствували само нѣколцина патриаршисти. Тогазъ една тълпа се отправила къмъ поменатата кѫща и викала: „долу Игнатия", „не искаме гръцки владика". Следъ Игнатия кюстендилски владика, а следователно и на Щипъ, който влизалъ тогазъ въ Кюстендилската епархия, билъ Иларионъ, българинъ.

Кога било отворено първото училище въ Щипъ, и следователно, кога е било заменено килийното обучение по църковнитѣ книги съ новото свѣтско учение, точно не можаха да ми кажатъ. Пръвъ учитель е билъ Криво Мане. Следъ него идатъ: Павле, ученикъ на Неофитъ Рилски, преподавалъ по ланкастеро-

вата система; попъ Атанасъ, братъ отъ друга майка на Иосифъ Ковачевъ; Георги Милетичъ бащата на професоръ Милетичъ, дошълъ отъ Велесъ, гдето сѫщо учителствувалъ и гдето се оженилъ. Условенъ отъ чорбаджиитѣ, Георги Милетичъ преподавалъ въ кѫщата на Коце Рибарче. Тойималъ двадесетина ученика, между които Арсо Лазаровъ и Коце Гочевъ, бащата на революционера Гйошо Гочевъ и др., които ми разправяха своитѣ спомени отъ това време. Други учители подиръ поменатитѣ сѫ били Димитъръ Бѣлаянинъ, Михаилъ Ковачевъ и Иосифъ Ковачевъ. Иосифъ Ковачевъ давалъ частни уроци презъ учителствуването на брата му п. Анастасъ 1858—1866 година, но следъ това отишълъ да следва Бѣлградската семенария, отъ тамъ заминалъ за Русия, гдето завършилъ курса на духовната академия. Като академистъ първиятъ български педагогъ учителствувалъ пакъ въ Щипъ (Ново-Село), гдето отворилъ I и II прогимназиални класове, и въ Велесъ. Въвъ Велесъ избухналъ нѣкакъвъ конфликтъ между него и Василъ Попова, другъ учитель, та П. Р. Славейковъ дошълъ отъ Цариградъ да ги помирява.

Тукъ ще отбележа, че въ Щипъ е имало читалище още въ 1875 г., както свидетелствува печата му, който видѣхъ у директора на непълната гимназия, господинъ Христо Коцевъ, сѫщо известенъ революционеръ отъ Щипъ. На печата се чете: Българско читалище „Дѣятелность", Щипъ.

Презъ 70-тѣ години, когато въ Мизия и Тракия се водила агитация за освобождението на България чрезъ общонародно възстание, Арсо Костенцевъ отъ Ново-Село, който като книжаръ обикалялъ Тракия и Македония, съ бунтовни пѣсни и агитация дѣйствувалъ за образуване на комитети и въ Македония. На Великъдень 1875 дохождалъ по агитация въ Щипъ и Георги Живковъ, който държалъ речь въ черквата на тема; „Да възкреснетъ Богъ, и да разточатся врази его". Живковъ повикалъ нѣколцина въ хана на х. Костадина, въ сѫщия ханъ, гдето двадесеть години по късно и Дамянъ Груевъ свикалъ първото свое агитационно събрание, и следъ два три дни си заминалъ. По всичко се вижда, че революционната агитация на Костенцевъ и Живковъ не е дала голѣми резултати: Македония бѣ много далечъ отъ базата на революционеритѣ, Влашко, твър-

де близко до центъра на Османското царство и много изложена на гръцкитѣ козни, за да можеше тъй рано да започне въ нея борба за политическа свобода. Ала македонцитѣ, които се намираха въвъ Влашко и въ северна България участвуваха както презъ Априлското възстание, така и въ Опълчението презъ освободителната Руско-турска война.

Следъ освобождението на България за Македония настанаха тежки времена. Санъ-Стефанскиятъ договоръ, който не се приложи, изплаши Турция и тя почна да вижда най-голѣмия свой врагъ за европейскитѣ си владения въ българския народъ и правителството на Хамида почна да пречи на българското културно-просвѣтно дѣло и да насърдчава гръцката и сръбската пропаганди. Българитѣ въ Македония, застрашени отъ поменатитѣ пропаганди, трѣбваше да се показватъ не само лоялни поданици, но напълно покорна рая, та да запазятъ и разширятъ поне черковно-училищнитѣ придобивки. Изразъ на тая политика, отражаваща здравия, практическия смисълъ на българитѣ, намираме и въ Щипъ. Въ 1882 год. било съградено голѣмото „Българско народно училище“ при черквата Успение Прѣсветия

Богородици въ Ново-Село. Отгоре, на стѣнитѣ подъ покрива, били написани текстоветѣ: „Начало премудрости страхъ Господенъ“ и „Бой се отъ Бога, почитай царя“. Авторъ на това дѣло билъ бащата на известния македонски революционеръ Тодоръ Александровъ. Но това, както казахъ, е било данъкъ на времето. Сѫщиятъ, бащата на Александровъ, по-късно основава първия революционенъ комитетъ въ Радовишъ. Втория отъ текстоветѣ — „Бой се отъ Бога, почитай царя“ — сега не сѫществува, заличенъ е билъ въ революционно време.

Трѣбваше да минатъ значи само десетина години на мирна културна работа, да се съвземе народа въ Македония, да се увеличи числото на интелигентнитѣ хора, които възпитани въ духа и идеитѣ на Левски и Ботевъ да захвърлятъ Соломоновитѣ притчи и да почнатъ да пѣятъ за бунтъ и свобода:

Вѣтъръ ечи, балканъ стене
Самъ юнакъ на коня;
Съ тржба зове свойтѣ братя
Всички на орѫжие!
Хайде братя ставайте,
Отъ сънъ се събуждайте,
Стига робство и тиранство
Всички на орѫжие!

или

Боятъ настана, тупатъ сърдца ни,
Ето ги близо, нашть душмани,
Дързость дружина вѣрна сговорна
Ние не сме вече рая покорна.

И когато бѣ турено начало на Вжтрешната Революциона Организация, за да се опита, дали ще има почва между народа зародилата се освободителна идея у шепата интелигентни хора, бѣ избранъ градътъ Щипъ. Тукъ главнитѣ апостоли Дамянъ Груевъ и Гоце Дѣлчевъ трѣбваше да влезатъ въ съприкосновение съ масата и да изпитатъ ефекта на своята опасна агитация. Изборътъ на тая, тъй да се изразимъ, опитна лаборатория, гдето трѣбваше да се провѣри, до колко народътъ ще се поддаде на революционната идея, бѣ отъ голѣмо значение, за по-бързото или по-бавно развитие на организационното дѣло.

И този изборъ бѣ сполучливъ: щипяни, които общо казано, се отличаватъ съ своя патриотизъмъ и съ фанатичната си привързаность къмъ Македония, се отзоваха на поканата на двамата апостоли и биде основанъ революционенъ комитетъ отначало съ ограничено число членове, за да станатъ по-кжсно та-

кива почти всички българи въ града и Ново-Село. Щипъ наредъ съ Кукушъ даде много самоотвержени революционери, нѣкои отъ които съсъ своята деятелность надхвърлиха локалното значение на последната и се издигнаха до положението да ржководятъ презъ известно време Вжтрешната Организация.

Въ Щипъ революционната борба е оставила много спомени. Историята на тази борба ще изтъкне по-подробно участието на Щипъ въ нея. Тукъ ще отбележа само това, що мимоходомъ видѣхъ. Видѣхъ училищата, въ които Гоце Дѣлчевъ и Дамянъ Груевъ сж учителствували и учели по-вече възрастнитѣ да мратъ за свободата на родината, отколкото децата на книжна мждрость. Видѣхъ стаята, въ която е живѣялъ Тодоръ Лазаровъ и дупката надъ вратата, дето е крилъ архивата на комитета. За да се маскира скривалището, врѣзъ него е билъ поставенъ потретъ. Видѣхъ изгорѣнитѣ кжщи въ града, презъ време на сраженето съ четата на Мише Развигоровъ, и онѣзи запалени въ Ново-Село при откриване на войводата Сандо Малининъ, който, следъ като изтърколилъ двадесенина отъ потерата и евреина, що поливалъ съ петролъ кжщата, гдето се

криелъ войводата, избѣгалъ въ града и тамъ наново се укрилъ. Ала при газенето на Брѣгалница добилъ плевритъ и се поминалъ. Погребанъ билъ ноще въ черквицата Св. Арахангелъ. Видѣхъ мѣстото на бомбения атентатъ и на клането презъ 1911 година; видѣхъ разрушената отъ основи кжща на Тодоръ Александровъ; видѣхъ моста, гдето били обесени Александъръ Гочевъ, братъ на Гойшо Гочевъ, и Пъздърлиевъ и чухъ тжжната история на това мжченичество ....

КОЧАНИ

Доста добъръ шосеенъ пжть води отъ Щипъ до Кочани, отъ дѣсно на рѣка Брѣгалница. Пжтувахъ на 2 юлий 1917 година. Жетвата бѣше на привършване и Щипското хълмисто поле се растилаше предъ очитѣ ми съ обгорѣлата си отъ слънчевия пекъ трева, съ белѣящитѣ се стърнища на току що оженатитѣ ниви, между които на купчинки се издигаха кръстци отъ снопи. Застигнахъ по пжтя една група жетварки, които напускаха полето, отиваха въ Кочани и отъ тамъ за родитѣ си села. Тѣ бѣха отъ голѣмото, около 180 кжщи,

чисто българско село Цера, Каменичка община, Царево-селска околия. Планинцитѣ и тука както и на другитѣ мѣста по бѣлгарската земя слизатъ презъ лѣтото въ полето да жниятъ по-рано озрѣлитѣ въ него жита. Файтонътъ вървеше не особено бърже, една отъ жетваркитѣ се затича по него да се качи, тъй както правятъ децата по градскитѣ улици и се покатери отзадъ. Казахъ й да слезе, че така ще се повреди колата, пъкъ и за конетѣ е лошо. Тя следъ малко рипна и понеже колата тичаше, се изтърколи на земята. Помислихъ, че се удари зле и спрѣхъ. Тя стана, нищо не й било. Казахъ й да се качи при мене на колата и се повози, щомъ толкова желае. Запитахъ я, защо нѣма никакъ мѫже съ жетваркитѣ. „Ние, казва, сами си работимъ. Въ турско време мѫжете бѣка комити, въ сръбско се криеха въ горитѣ да не ги вематъ въ войската, а сега сѫ войници въ нашата си войска.“ Моята случайна събеседничка бѣше възстара, доста свободна мома. Събитията презъ последнитѣ 6 години сигурно сѫ попречили да се омѫжи на време. Та само на нея ли попречиха тия събития? . . .

На половината пѫть свършва мерата на Щипска околия и навлизаме въ Кочанско. Веднага се чувствува единъ рѣзъкъ преходъ на ландшафта. Предъ насъ се открива градината на срѣдна Македония, плодородното Кочанско поле, дълго около 30 клм. и широко 10—12 километра. Заградено отъ северъ съ Осоговскитѣ планини, отъ изтокъ съ Голакъ планина,отъ югъ съ Плачковица планина, и само доста низко надъ морското равнище — 300 метра високо — то има мекъ климатъ. Напоявано отъ рѣка Брѣгалница и отъ много други планински потоци, на които даватъ изобилна вода околнитѣ планини, съ тлъста наносна почва,Кочанското поле представлява отъ себе си една кичеста, красива не само пролѣть, а и презъ горещото лѣто, котловина, която е източникъ на голѣми богатства. Пшеница, царевица,макъ, тютюнъ, оризъ, даже и памукъ отлично могатъ да вирѣятъ тукъ. Отъ дветѣ страни на полето въ хълмиститѣ подножия на планинитѣ, като една огърлица, се открояватъ предъ погледа редица хубави и богати села. Онѣзи въ политѣ на Плачковица сѫ по-голѣми и по-приветливи съ многото свои овощни дървета, които придаватъ особена пре-

лесть на периферията на полето отлѣво на Брѣгалница. „Кочани овасѫ, алтънъ йоваси" (Кочанското пеле, гнѣздо на злато„), казвали турцитѣ. Обилната съ паша Плачковица благоприятствува пъкъ въ голѣмъ размеръ за развъждане на дребенъ добитъкъ, главно овце. Въ Кочанската околия се добива значително количество кашкавалъ, сирене, масло, вълна, кожи. Тя не само може да се продоволствува въ всѣко отношение, но може да помогне на съседнитѣ ней околии.

Наближаваме града, но не го виждаме. Доста голѣма равна площь, като покрита отъ едно грамадно кадифено платнище съ ярко зеленъ цвѣтъ, привлича вниманието ми: това сѫ оризищата. Както е известно, оризътъ освенъ мекъ климатъ изисква бистра вода, и понеже водата на Брѣгалница е мътна, оризенитѣ ниви се поливатъ отъ планинскитѣ рѣки, притоци на Брѣгалница. На северъ отъ оризенитѣ ниви въ едно дере се намира града Кочани, и за това пѫтникътъ не може да го види отдалечъ.

Стариятъ градъ Кочани се намиралъ по на северъ отъ сегашния. Стари гробища, на около километъръ отъ града, по течението на

кочанската рѣка сж единственото веществено доказателство за това. Професоръ Йорданъ Ивановъ въ своята книга „Северна Макединия“ изкарва името на града отъ Кочини, тъй като мѣстото, гдето е разположенъ сега града Кочани, било нѣкога блатисто и служело за пасище на свинетѣ и тамъ се намирили тѣхнитѣ кочини. Самото мѣсто, обаче, заградено и затънтено, прдставлява отъ себе си една голѣма кочина. Това име споредъ почтения професоръ за пръвъ пжть се среща въ писменъ паметникъ въ 1347 година.

Южно отъ града Кочани, въ политѣ на Плачковица, се намира селото Меродвисъ, брояще по настоящемъ около 350 жители, отъ които 120 българи, а останалитѣ турци. За голѣмо съжаление азъ нѣмахъ време да посетя това хубаво село, видѣхъ го отъ твърде далече, отъ шосето, но околийскиятъ началникъ господинъ Михаилъ Моневъ ми каза, че тамъ се намира малка стара черква, съ куполъ и запазени фрески. Отъ старитѣ ржкописи се знае, че Брѣгалнишкия архиепископъ е ималъ своето седилище въ Меродвисъ и Овчеполската архиепископсия презъ първата половина на срѣднитѣ вѣкове

следъ заселването на славяно-българитѣ въ тази страна, се нарича Мородвиска. Презъ Първото българско царство, въ времето на царетѣ Симеонъ, Петъръ и Самуилъ епископътъ отъ брѣгалнишката область се е казвалъ Мородвиски. Морадвисъ, следователно, е билъ градски центъръ презъ това време на кочанската котловина. Селището Кочани се обърнало на градъ не по рано отъ завладяването на България отъ Василия Българоубиеца и вероятно въ 13-й вѣкъ, твърде размирно време, когато Македония следъ смъртта на Иванъ Асень II подпада последователно подъ византийска, пакъ българска и после подъ сръбска власть, до като северната й частъ минава подъ властьта на кюстендилския князъ Костантинъ Дѣянъ. Въ първата половина на 15-я вѣкъ и Кочани заедно съ цѣлото Костантиново княжество е било завладѣно отъ турцитѣ. Подиръ два вѣка, когато е царувалъ Мохамедъ IV, въ 1670 год. градъ Кочани е билъ потурченъ насила отъ великия везиръ Мехмедъ Кюпрюли. Въ една лѣтописна бѣлежка четемъ: Мохамедъ IV въ „Македонию посла своего везиря сосъ 33 тисящею войска—все потурчилъ; Доспатъ планина тогда изтурчилъ, Еспино (Чепино),

Кочани вси тогда изтурчи." Отъ турско време въ града сѫ запазени три доста стари кули, които сѫ служили като наблюдателни постове, защото отъ самия градъ нищо не може да се види.

Градътъ Кочани стана въ последно време много известенъ съ клането презъ лѣтето на 1912 година по случай бомбения атентатъ, извършенъ отъ Революционната Организация. Кочани се споменува наредъ съ Щипъ и въ манифеста, съ съ който се обевяваше турско-българската война презъ поменатата година. Кочани сега брои 3792 жители, повечето българи, а останалитѣ турци. По всичко се вижда, че този градъ нѣма да се увеличи. Създаденъ въ едно размирно време на затънтено мѣсто, на страна отъ голѣми пѫтища, следъ въдворяването на миръ и редъ въ Македония, за плодородното Кочанско поле повече подхожда за центъръ Виница, станало известно съ прочутата Винишка афера презъ 1897. Това село брояще сега 1500 жители почти всички българи,—турци има около 180 души—и намираще се на пѫтя за Малешевско, бързо расте и вѣроятно съ течение на времето ще замести града Кочани. Въвъ Виница става голѣмъ пазаръ.

РАДОВИШЪ

Отъ Щипъ за Радовишъ пѫтьтъ върви отначало по лѣвия брѣгъ на Брѣгалница, завива после къмъ изтокъ, като оставя на десно шосето за Градско. Навлизаме въ една плодородна долина — Лакавица, — наречена така отъ името на рѣката, която протича презъ нея. Лакавица е протегната около 35 клм. на длъжъ отъ изтокъ къмъ западъ и е широка отъ 5 до 8 клм. Отъ северъ и югъ се загражда отъ ридове и хълмове, които пълнятъ пространството между Плачковица и рѣка Вардаръ. Доста залесена съ овощни дървета, тази долина забавлява окото на пѫтника и той не скучае. Впрочемъ азъ не бѣхъ самъ при пѫтуването. Спѫтникъ ми бѣше щипскиятъ околийски началникъ г. Ив. Ефтимовъ, родомъ отъ Радовишъ; той придружаваше майка си, на която бѣ се пощѣло да си отиде при милото пълно съ спомени домашно огнище. Въ приятна и полезна беседа ние незабелѣзано стигнахме до Мадемската рѣка — тукъ нѣкога се е събирала железна руда — гдето седнахме при една воденица да обедваме. На близу се издига скалистия конусообразенъ връхъ Пиляфъ тепе. Въ турско време това мѣсто е

било страшно. Пѫтникътъ рискувалъ не само да даде паритѣ си на дебнящи разбойници, но да изгуби и главата си. . . Пиляфъ тепе представлява отъ себе си естествена крепость. Не веднажъ четитѣ на Революционната Организация сѫ търсили закрила въ неговитѣ гостоприемни скали за обявенитѣ вънъ отъ закона борци. Стигаме и преваляме голия сухъ ридъ Смърдешъ, който служи за връзка между Плачковица и невисоката Конечка планина и който е вододѣлъ между басейна на р. Струма и оня на р. Вардаръ. Предъ погледа ни въ юго-източна посока се открива Радовишкото поле дълго 20—25 клм., широко 12—15 и високо 300—350 метра. Добре защитено отъ вѣтроветѣ, то има мекъ климатъ и по плодородието си се приближава до Кочанското. Въ Радовишкото поле се раждатъ пшеница, ечмикъ, царевица, лубеници, пѫпеши, макъ и по-малко оризъ и памукъ. Близу до града има хубави зеленчукови градини. Въ тѣхъ между другото се добиватъ и въ голѣмо количество краставици, зарадъ които щипяни задѣватъ радовишани, но последнитѣ имъ даватъ платенъ отговоръ.

И Радовишъ подобно на Кочани е застроенъ между ридове въ политѣ на Плачковица, та пѫтникътъ не може да го види, преди да влезе въ него. По-голѣмата часть отъ града се намира отдесно на Радовишката рѣка, извираща отъ най-високитѣ части на Плачковица, известна още съ името Стара-рѣка, а въ долното си течение, прибрала вече доста притоци отъ дветѣ страни, се нарича Струмица, голѣмъ притокъ на рѣка Струма. Кѫщитѣ на Радовишъ иматъ голѣми дворища, които сѫ засадени съ плодовити дървета. Подобно на Кочани и Радовишъ е проточенъ на длъжъ. Отъ мѣстоположението може да се съди, че и двата града сѫ били основани въ размирни, несигурни времена, но Радовишъ е по-старъ градъ отъ Кочани. Радовишъ преди войнитѣ е броилъ 6500 жители; сега е по многочисленъ и половината отъ населението му е турско, половината българско. За пръвъ пѫть Радовишъ се споменува въ 10-ия вѣкъ презъ царь Самуилово време, отъ когато имаме писмени данни, че градътъ се е намиралъ въ черковно отношение подъ Струмишката епископия.

Старият градъ се е намиралъ по на северъ, 4—5 клм., отдѣсно на рѣката, гдето сж запазени остатъци отъ стара крепость. На коне азъ и г-нъ Ефтимовъ посетихме мѣстото съ околийския началникъ, който бѣ тъй добъръ поради старото ни познанство да ни услужи. На върха на единъ конусообразенъ хълмъ се забелѣзватъ основитѣ на нѣкогашна кула, която е била заобиколена съ дебели стѣни. Отъ последнитѣ има запазени доста добри остатъци. Споредъ професоръ Йорданъ Ивановъ въ старобългарскитѣ паметници името е писано Радовищъ, Радовишъ, а въ гръцкитѣ хроники Радовистосъ. Местното предание изкарва името отъ нѣкаква си кралица Рада, дворецътъ на която се е намиралъ въ поменатото по горе кале. Калето било превзето отъ турцитѣ и Рада убита. Следъ едно силно прииждане на рѣката презъ 1784 година, когато били занесени 104 кжщи, градътъ е заелъ сегашното си положение. Малко на северъ отъ града се забелѣзватъ следи отъ старата черква Св. Богородица. Рѣката съсъ своето разрушително действие е сторила да се виждатъ остатъци отъ стѣнитѣ на черквата и единъ гробъ, който е билъ въ самата

черква. Тукъ до скоро българитѣ отъ града сѫ дохождали на Въведение Богородично (4 декември) и сѫ колили жертва (курбанъ). Други стари черкви сѫ били Св. Илия — не сегашната черква Св. Илия, — на рида надъ града и Св. Арахангелъ половинъ часъ отъ града. Въ сегашната черква Св. Илия се срещатъ български надписи по иконитѣ, стѣнитѣ и тавана отъ 1822, 1823, 1828, 1831 и 1859 год. Отъ това се вижда, че българското писмо е продължавало да се употребява тукъ при най-голѣмата елинизаторска дейность на фанариотското духовенство презъ първата половина на 19-ия вѣкъ. Революционната идея въ Радовишъ е била възприета скоро следъ създаването на Вжтрешната Организация. Бащата на легендарния македонски революционеръ Тодоръ Александровъ е основалъ първия революционенъ комитетъ въ 1894 год. Петрушъ п. Лазаровъ пъкъ е единъ отъ първитѣ нелегални организационни членове въ Радовишъ. Въ 1905 година четата на Симеонъ Молеровъ е била открита и е дала блѣскаво сражение на потерата, състояща се отъ около 200 души аскеръ. Въ 1912 год. и тукъ е билъ извършенъ отъ Стояменъ войвода динамитенъ атен-

татъ, при който загиналъ началникътъ на местния гарнизонъ, единъ юзбашия.

Следъ междусъюзнишката война презъ 1913 год. Радовишъ бѣ пограниченъ градъ, въ сръбска територия, и жителитѣ му твърде много си изпатиха отъ безчовѣчния сръбски режимъ. Когато стана четнишкото нападение на Валандово презъ мартъ 1915 год., отъ Радовишъ били арестувани 51 души, между тѣхъ петь жени и седемь турци. Около 15/28 септемврий сѫщата година, значи две седмици преди да бѫде обявена последната война между Сърбия и България, отъ Радовишъ били задигнати отъ сърбитѣ около 80 души по-първи хора безъ никаква вина, заведени въ Щипъ, отъ тамъ следъ три дена били препратени въ Скопйе, гдето намерили затворени и много други нещастници отъ разни градове и села на Македония. Срѣдъ зима, боси, гладни и голи всички тѣ при най-безчовѣчни изтезания, презъ Феризово, Прищина, Вучитрънъ, Призренъ, сѫ били закарани чакъ въ Шкодра. По пѫтя повечето измрѣли отъ мѫки, а нѣкои били просто избити. Илия Зафировъ, Мите Николовъ, Ташо Андоновъ, Григоръ Стояновъ, Попъ Георги Икономовъ, Илия Ди-

митровъ, Коце Зафировъ — всички отъ Радовишъ — измрѣли по пѫтя отъ гладъ и изтезания. Турчинътъ Хаджи Мустафа е билъ хвърленъ живъ отъ единъ високъ брѣгъ въ една пропасть, защото не можалъ да ходи. Четирма отъ турцитѣ измрѣли по пѫтя. Само нѣколцина отъ задигнатитѣ радовишани могли да се завърнатъ.

ОВЧЕ ПОЛЕ

Между Осоговската и Бабунска планински вериги и между Прешовската седловина и Демиръ Капия на Вардара, е включена една просторна хълмиста область, сродна по външния си характеръ, частитѣ на която се отличаватъ, обаче, по състава на почвата, по по-голѣмото или по-малко изобилие на вода, както и по климата си, обусловенъ отъ конфигурацията на земната повръхность. Северната часть на тази голѣма равнина образува плодородното Кумановско поле; на истокъ отъ Брѣгалница, между Плачковица и Осоговската планина се отдѣля разкошната и богата Кочанска котловина; на югъ се протакатъ Щипската и Тиквешка хълмисти поляни,

— р. Вардаръ отделя по-голѣмата часть отъ последната и я оставя отъ дѣсната си страна; — на западъ пъкъ Скопското поле. Централната часть на тая вълнообразна, пространна равнина се нарича Овче поле.

Нѣмскиятъ пѫтешественикъ Гризебахъ, който миналъ презъ Македония въ 1839 г., пише следното за Овче поле. „Тази равнина, която споредъ вѣроятнитѣ очертавания на картитѣ взема цѣлото пространство между Куманово, Велесъ, Неготино и Щипъ, дълга 12 часа и наполовинъ толкова широка, е съвършено отлична отъ плодороднитѣ пръстеновидни равнини на Шаръ и може съ право да се нарече хълмиста поляна. Отъ най-високата часть на пѫтя (Велесъ—Овче поле—Скопйе) гледа се, наистина, къмъ изтокъ единъ безграниченъ хоризонтъ; обаче никѫде почвата не е равна, а на всѣкѫде се виждатъ най-разбъркано снишени и издигнати долове и хълмове. При това, рѣдко нѣкѫде височинитѣ се издигатъ повече отъ 500 крачки надъ Вардара, къмъ който тѣ се свършватъ съ отвесни стѣни, когато пъкъ къмъ вѫтрешностьта се виждатъ само бавни, полегати понижения и повишения. Хълмоветѣ се състоятъ отъ

терциерни конгломерати, въ долинитѣ лежи нова наносна земя (алувиумъ), а на нѣкои мѣста се виждатъ гнайсоподобни камъни. Тая голѣма вълнистохълма поляна се показва на пѫтницитѣ като една печална безплодна пустиня. Освенъ селата на гѫстонаселената Вардарска долина, не се вижда надлъжъ и наширъ човѣшко жилище. Само въ по-низкитѣ долини около рѣката се забелѣзва култура. Другитѣ полегати поляни сѫ неразработени. Тѣ сѫ голи, или пъкъ обрасли съ буенъ храсталакъ отъ низки дѫбови дръвчета и тръне." Почтениятъ немски пѫтешественикъ е характеризиралъ вѣрно външния видъ на Овче поле, ала що се отнася до неговото плодородие, той се е дълбоко заблудилъ. Сънародницитѣ на Гризебаха, мнозина отъ които днесъ прекосватъ на длъжъ и ширъ Овче поле, иматъ съвсемъ друго мнение за последното и не само не го считатъ „печална и безплодна пустиня", а като една бѫдеща житница на Македония. Справедливо бележи и В. Кѫнчовъ, най-добрия познавачъ на Македония, че немскиятъ пѫтешественикъ е видѣлъ само западната „най-бедна часть, на Овче поле, пѫтувайки отъ Скопйе за Велесъ. Освенъ това

Гризебахъ пѫтувалъ въ първата половина на 19-я вѣкъ, когато българското население още не бѣ се смъкнало по полетата, а турското се бѣ твърде много разредило отъ постояннитѣ войни и отъ епидемическитѣ болести, особено отъ чумата. А при липса на достатъчно работни рѫце и най-плодородното мѣсто може да изглежда на „пустиня". Презъ моето пѫтуване отъ Велесъ за Щипъ направо, и после на връщане отъ Щипъ за Велесъ презъ Св. Николе, азъ прекосихъ по срѣдата Овче поле и можахъ да константирамъ голѣмата стойность на неговата почва. Многото кръстци отъ снопи по туко що поженатитѣ ниви, както и тучнитѣ стърнища по тѣхъ, които отъ далечъ се жълтѣеха като кехлибаръ, красноречиво свидетелствуватъ, че тамъ, гдето човѣкътъ си е далъ трудъ да разоре и посѣе земята, тя му се отплаща щедро. Особено е плодородно полето въ Св. Николско. Тази околия само може да изхрани и себе и Щипската околия, а при нормално време и всичкитѣ планински села по Осоговията, Плачковица и Конче. Овче поле е най-пригодно за сѣене на жито, ръжъ, овесъ, ечмикъ. Въ мочурливитѣ мѣста около леглото на рѣка

Орла, недалечъ отъ Богословския ридъ, тамъ дето се раздѣля пѫтя за Св. Николе отъ правия пѫть за Велесъ, започватъ просторни ливади, купитѣ сѣно на които отдалечъ се чернѣятъ като стадо отъ биволи-исполини. Околнитѣ пъкъ голи и необработени височини на Овче поле представляватъ отъ себе си прекрасно пасище за овци. Почвата тукъ е солена и всѣка зарань въ нѣкои падини, следъ изсъхване на росата, остава малъкъ соленъ слой, който служи за кърма на овцетѣ. Пъкъ и самата трева, която никне изъ соленикавата почва, ще да е по-хранителна. Овцевъдството тукъ е било нѣкога твърде развито, въ бѫдаще има условие да се развие още по-добре. Името „Овче поле“ не е дадено случайно отъ народа ни на тази обширна равнина. Ако въ Англия плодородни места обръщатъ въ пасища, считайки овцевъдството по-доходно отъ земледѣлието, нашето население, радваще се вече на свобода и сигурность за своя животъ и имотъ,[1] защо да не оползотвори естественитѣ пасища по неплодородната часть на Овче поле?

---

[1] 1917 год.

Моето впечатление е, че Овче поле съ Кумановското поле и Битолското поле изцѣло обработени, рационално обработени, ще могатъ да изхранятъ съ жито цѣла Македония. Другитѣ полета тогазъ, като Кочанското, Тетовското, Кичевското, Скопското, Радовишкото, Струмишкото, Щипското, Тиквешкото и пр. ще се използуватъ за по-ценни култури за обработване на индустриялни растения, — тютюнъ, макъ, сусамъ, памукъ, лозя и пр. Центъръ на най-плодородната часть на Овче поле е селото Св. Николе, по турски Клисели. То брои сега около 350 кжщи, всички български. Въ турско време селото Св. Николе е било срѣдище на нахия, която е влизала въ Щипската каза. Сега то е околийски центъръ и има всички благоприятни условия да порасне въ близко време и да образува значителенъ градъ на богатата земледѣлческа область, подобенъ на Добричъ въ Добруджа. Сърбитѣ при своето бѣгство сж изгорили нѣколко кжщи, развалинитѣ отъ които още стърчатъ. Както въ Кочанско така и тука сръбскитѣ чиновници сж вършели голѣми произволи, взимали подкупи и сж се обогатявали за сметка на населението. Въ Св. Николе

става значителенъ пазаръ на жито и добитъкъ. Този утрешенъ градъ има и своята малка чаршия, въ която селянитъ отъ околностьта купуватъ манифактурни, колониялни и стоки.

КЪМЪ ПРИЛЕПЪ

Въ добра компания съ г. П. бившъ учитель въ Битолската българ. класич. гимназия, всеобщо уважаванъ въ Прилепъ поради своята правота и прямота, и съ търговеца г. М. П-въ стигнахме незабелѣзано въвъ Велесъ по железницата. Тамъ ни чакаше кола, за да продължимъ пѫтя си до Прилепъ презъ Бабунския проходъ, най-живописния и приятенъ пѫть, но не и най-безопасния за този градъ: въ миналитѣ режими отъ лоши хора за добритѣ и отъ добритѣ — за лошитѣ, а сега само отъ многото завивки на шосето, при нѣкои отъ които подплашенитѣ коне могатъ да те хвърлятъ съ все кола въ пропастьта. Коларътъ се оказа опитенъ, а конетѣ здрави. Пецакътъ — Пецакъ се нарича коларътъ — е около петдесеть годишенъ човѣкъ и майсторъ въ занаята си. Въ турско време е возелъ главно

жени и комити; и жени когато е пренасялъ отъ Прилепъ за Битоля, Велесъ, или Тиквешъ, пренасялъ е и организационни писма.

Изминахме Дълги Ридъ и се отбихме за малко въ една импровизирана набързо неприветлива кръчма, която цѣла миришеше на чесънъ. Кръчмарьтъ бѣ отъ село Орѣховецъ, Велешко; прислужваше му едно симпатично съ уменъ погледъ момче, което се каза неговъ синъ.

— Комити имаше ли по вашитѣ мѣста? — Питамъ кръчмарина. — „Какъ да нѣмаше; всички бѣхме комити". Излезе, че нашиятъ случаенъ събеседникъ познава войводитѣ П. Ацевъ, подп. Константиновъ, Н. Дечевъ, Иванъ Наумовъ Алебака, на чиито чети е занасялъ храна, а понѣкога е служилъ и куриеръ. — Ами кой отъ войводитѣ бѣ най-добъръ?

— Всички бѣха харни, ама като Алебака нѣмаше. Въ Азотъ не оставяше да припарятъ сръбски чети, защото зле си изпащаха отъ него.

Иванъ Наумовъ Алебака е съселянинъ на кръчмаря и действително бѣ силенъ и решителенъ войвода. Той е отдавна вече покойникъ. Минахме рѣката Бабуна и се спрѣхме за по-

дълга почивка при Изворъ. Нарицателното име на голѣмия изворъ съсъ студената, чиста, планинска отъ карстовъ произходъ вода е станало собствено. Изворътъ е ограденъ, та образува доста голѣмъ басейнъ, въ който плуваха пъргаво малки пастърви.

Навлизаме вече въ Бабунския проходъ. Ето една чешма съ кисела желѣзна вода; наричала се „Зъръ Попе", — попъ нѣкой сторилъ на това мѣсто содомски грѣхъ. Пѫтьтъ става постепенно по-стръменъ и извивкитѣ на шосето по-чести и по-голѣми. Дадохме малко отдихъ на конетѣ при хана „Абди паша", доста голѣма и солидна сграда. Цѣлата гора при планинския скатъ, който е въ лѣво, пѫтувайки за Прилепъ, принадлежи на Абди паша. Абди паша построилъ и хана. Въ последния е била издебната четата на войводата Георги Ацевъ отъ потера. Още личатъ следитѣ отъ крушумитѣ по стѣнитѣ на хана. Следъ нѣколко часово сражение четата се спасила, като оставила двама четници убити. Потерата дала повече жертви. Когато нахълтала въ хана, тя хвърлила двамата ханджии отъ горния етажъ. Тѣ издъхнали на мѣсто, разбира се. По-нагоре изминаваме единъ гер-

мански лазаретъ. Две германски самарянки съсъ своята бѣла премѣна, изглеждатъ на истински самодиви въ този планински кѫтъ. Какви ли спомени ще занесатъ тѣ отъ тукъ, когато се върнатъ въ своята родина? Сигурно само онѣзи на личнитѣ преживявания, защото тѣ не разбиратъ езика на Бабуна, която е била свидетелка на много събития, славни и печални, изъ нашето далечно и близко минало. Тѣ не знаятъ, напримѣръ, че въ недрата на Бабуна богомилитѣ сѫ творили своята космогония и преработвали православното християнско учение споредъ наивнитѣ си схващания върху битието и езическитѣ вѣрвания за зли и добри духове, за борба въ свѣта на доброто съ злото, свѣтлината съ мрака.

Между деснитѣ два голѣми притока на Вардара, — Трѣска и Черна, — простира се въ източна юго-източна посока единъ планински лабиринтъ, съ високи върхове, главнитѣ вериги на който носятъ имената Бабуна и Караджица. Въ тази планинска страна зимата е по продължителна, а лѣтото по прохладно и гиздаво като пролѣтьта.

По-силнитѣ снежни виелици зиме и чернитѣ гѫсти често градоносни облаци лѣте, ва-

лежътъ на които се придружава съ мощенъ гърмежъ, чийто отекъ отъ планинскитѣ стѣни го прави още по-страшенъ, — всичко това е спомогнало, щото обитателитѣ на тази страна да бѫдатъ по-суевѣрни. Въ безпросвѣтнитѣ дни на срѣднитѣ вѣкове тукъ сѫ живѣли фантастични сѫщества: вили, юди, змеюве и пр. Всѣки изворъ и всѣко вѣковно дърво сѫ имали своя талъсъмъ — стопанинъ. Човѣкътъ тукъ може би, повече отъ другаде въ нашето отечество, трѣбвало да води борба за животъ и съсъ създанията на въображението си. Въ тѣзи мѣста се е изработило крайното учение на богомилството, — на непримиримия дуализъмъ. Споредъ него доброто и злото начало сѫществували отъ край време независимо едно отъ друго и сѫ водели непрестанна борба. Това направление, както и умереното съ центъръ Пловдивъ, споредъ което Христосъ и Сатанаилъ сѫ създадени отъ Бога Отца и следователно доброто и злото начала иматъ общъ произходъ и първото е по-силно отъ второто, се разпостранили въ Босна, Херцоговина, Далмация, Ломбардия и южна Франция. Богомилитѣ въ Македония се наричали Бабуни. Дали тѣ сѫ взели името на планината Бабуна, се-

лото Бабуна и рѣката Бабуна, или пъкъ обратното е станало т. е. тѣ сж дали това име на планината, селото и рѣката — не можемъ да се произнесемъ. Въ тази местность, въ Азътъ, се намира и голѣмото българско село Богомила, което сигурно си носи името отъ ересьта.

Наближаваме върха на прохода. Гжсти черни облаци сж се надвесили надъ Бабуна. Джгата ни показва, че нѣма да има продължителенъ дъждъ. Отсамъ самия върхъ надъ една чешма се издига скроменъ дървенъ кръстъ. Тамъ е гробницата на погиналитѣ герои отъ 22 полкъ при настжплението къмъ Прилепъ презъ ноември 1915 г. Тѣ сж жертвата за освобождението на Прилепъ. Поклонъ предъ свещения имъ прахъ! Липсва на върха на прохода нѣкогашната турска кула, гдето винаги стоеше жандармерия да следи движението на пжтницитѣ между Прилепъ и Велесъ. Отъ тукъ се открива обширното Пелагонийско поле, северната часть на което образува Прилепското, срѣдната — Биголското, а южната — Леринското полета. Виждаме по надолу и крайчеца на Прилепъ. — Хей Прилепъ бре, провиква се П.

Долу въ равнината слънцето ни се усми-

хва, а полупожълтелитѣ ниви ни показватъ, че навлизаме въ царството на добрия Богъ — Бога на свѣтлината и плодородието.

Прилепъ.

Колкото прилепчани попитахъ, отде произлиза името на града, всички ми дадоха единъ и сжщи отговоръ: градътъ билъ прилепенъ къмъ с. Варошъ отъ тукъ и името му. Това обяснение, чисто умозрително, не издържа критика. Градъ Прилѣпъ, у гърцитѣ Прилапонъ, се споменува въ една грамота на византийския императоръ Василий Българоубиеца още въ 1019 год., а сигурно е сжществувалъ много по-рано. Мѣстото на стария Прилепъ е сегашното село Варошъ въ самото южно подножие на „Маркови кули“ около единъ километъръ далечъ отъ сегашния Прилепъ. На северо-западъ отъ Варошъ се намира селото Заградъ т. е. Задъ-Градъ (Прилѣпъ). Крепостьта на Прилепъ, тъй наречените „Маркови кули“, много наподобява старитѣ крепости на Щипъ, Велесъ, Радовишъ. И тя, построена на единъ скалисть хълмъ, се свързва посредствомъ една седловина съ височината Зеленикъ, която отъ своя страна е

скачена съ Златовръхъ. Горе хълмътъ е билъ заграденъ съ външна стѣна, часть отъ която е разрушена. Голѣми скали на много мѣста замѣстватъ изкуствения строежъ. Стѣнитѣ сж дебели 1 метъръ и 40 сантим. и прѣдставляватъ грубъ градежъ, Вжтрешната крепость се е състояла отъ нѣколко бойни кули. Изкачихме се чакъ на най-високото мѣсто на тъй наречения „Марковъ чардакъ". На среща, вградена въ една канара, се намира голѣма ниша — „Разбоятъ на Марковица." Низко долу ми посочиха „Щерната на Марка", която била затикната съ 70 товара памукъ. Ако се отпушела, щѣла да занесе цѣлия градъ...

Въ сжщность крепостьта е много по стара отъ Марка; тя е заварена отъ него и надали той е направилъ поне нѣкоя поправка. Както е известно, Прилепъ е билъ за кратко време столица на царь Самуила, който е царувалъ отъ 976—1014 год. Крепостьта е сжществувала тогазъ. Прилепъ е влизалъ въ състава на Българското царство съ прекжсване при византийското робство до 1257 година и сигурно презъ това време крепостьта е била многократно поправяна. Крали Марко владѣе западна Македония съсъ столица Прилепъ

въ много късно време—отъ 1371-1394 година. По баща отъ сръбски произходъ, по майка отъ български, но владѣещъ български земи, отъ византийци, сърби, и турци той се нарича български краль, български князъ или български владетель. Така се нарича той въ народнитѣ сръбски и български пѣсни. Въвъ Варошъ има много стари църкви, — преданието говори за 77 църкви. Всѣки родъ ималъ своя църквица. Горе надъ селото се намира манастира Св. Арахангелъ, на главнитѣ врати на който стои следният надписъ „Сей свещеный монастиръ светыхъ Архангелъ отъ стари времена разоренный съ помощь благочестивій христіанъ ку време дѣйствуванія Н. Прѣосвещенства митрополита Пелагонйскаго, обновися и осветися въ 1861 год. априлій 28."

Манастирътъ, значи, е старъ, но е билъ нѣкога разоренъ и възстановенъ въ 1861 г. На една мраморна колона, която съ други две подпира трема на манастирската черква, е запазенъ единъ отъ най-старитѣ български, изобщо славянски надписи. Професорътъ отъ Софийския университетъ, г-нъ Йрданъ Ивановъ е прочелъ надписа, както следва: „въ лѣто 6504 поч(и) Андри (е) епископъ февруарий 17."

Надписътъ е следователно отъ 996 год., 17 февруарий т. е. само съ три години по-младъ отъ Самуиловия надписъ, намеренъ въ с. Германъ, Прѣспанско. Друга черква е Св. Никола. Тя е служела за училище преди 70 години. Единъ старъ човѣкъ разправяше, че тукъ изгорѣли пергаменти. Въ зида на черквата е вграденъ каменен образъ отъ езическо време. Може би тази черква нѣкога е била капище, но може камъка да е билъ донесенъ отъ друго мѣсто. Вградена е и плоча съ латински надписъ, въ който се споменува името Антигонъ. Вънъ се намира надгробенъ паметникъ съ надписъ, въ който се споменува сжщото име. Има и другъ блокъ съ надписъ. Друга черква е Св. Димитъръ, най-голѣмата въ Варошъ съ кубе. Зографията е нова. При разкопки, ржководени отъ нѣкой нашъ археологъ, въ Варошъ биха могли да се открият ценни старини за нашата история. Крали Марко се подчини доброволно на турцитѣ и следъ неговата смъртъ държавата му била просто присъединена къмъ Османското царство. Стариятъ Прилепъ получилъ привилегията жителитѣ му да не плащатъ данъкъ. Въ него турци не могли да се заседватъ, нито пъкъ да нощуватъ.

Съ такива права сж се ползували и 20 села въ Мориховско. Турцитѣ почнали да правятъ пакости въвъ Варошъ преди 120—130 години, когато се потурчилъ сина на Торнета. И сега има потурнаци отъ този родъ. Първоначално турци се заселили въ сегашната Байрактаръ-бей махала.

Отъ това заселище постепенно изникналъ новъ турски градъ, който взелъ името на стария — Прилѣпъ. Стариятъ Прилепъ пъкъ започналъ да се нарича Варошъ. Споредъ г. Аце Яневъ, чиито прадѣди сж отъ Варошъ, това наименование на селото произлѣзло отъ турското „Каледе варъ хошъ", т. е. въ калето е хубаво, добре. Разбира се, и това тълкувание прилича на онова за произхода на градъ Прилепъ. Варошъ има сега 1080 жители всички българи.

Въ края на 18-то столѣтие въ Прилепъ почнали да се заселватъ и българи отъ Варошъ и околнитѣ села. Презъ първата половина на 19-ия вѣкъ, когато поради бунтоветѣ на пашитѣ въ Албания, става известно размѣстване на населението въ западна Македония, а особено благодарение на правдинитѣ, макаръ и малки, които се давали на християнитѣ съ Хати-Шерифа отъ

1839 и Хати-Хумаюна отъ 1859 год., българитѣ бърже се умножаватъ въ новия градъ и съ течение на времето ставатъ болшинство. Така и турскиятъ Прилепъ добива българска физиономия. Съ своята предприемчивость българитѣ взиматъ търговията въ свои ржце и забогатяватъ. Видни търговци дала фамилията Хаджи Илиевци; синоветѣ на Хаджи Илия и зеть му х. Мирче Бомболъ отворили голѣми магазини съ манифактура и отивали по търговия въ Австрия и Германия. Други видни търговски кжщи въ срѣдата на миналото столѣтие сж били ония на Зердевци, Моисопазовци, — манифактура, — Попевци, — соль и желѣзо, — и пр. Важенъ центъръ въ богатото Пелагонийско поле, Прилепъ добива голѣмо търговско значение. Ежегедно тукъ ставалъ панаиръ отъ 1 до 15 августъ. На панаира дохождали търговци отъ цѣлия Балкански полуостровъ. Отъ Австрия и Германия били донасяни манифактурни стоки; отъ Солунъ колониялни стоки; отъ Елбасанъ и Драчъ маслини, зехтинъ, книги за кесета; отъ стара България — отъ Карлово, Сопотъ, Панагюрище — гайтани и аби; отъ Сѣресъ — шамии и юргани; отъ Шкодра черна чоха. Чакъ отъ Босна дохождали търговци.

Прилепъ пъкъ продавалъ свои издѣлия: около 300 души занаятчии изработвали само бакърни сждове — мангали, капаклии сахани, казани за варене на ракия и пр. Тукъ се изработвали кантари, ножове, тесли, брадви. Желѣзото донасяли отъ Самоковъ (Поречето). Въ Прилепско, особено въ Кадино село, Кривогащане и др. се сеялъ презъ онова време конопътъ, отъ който правели въжа. Последнитѣ намирали добъръ пазаръ въ Албания. Производството на конопъ спрѣло поради голѣмия спахилъкъ. Лой изнасяли за Цариградъ. Освенъ това въ Прилепъ била развита известна домашна индустрия. Изработвали се чорапи, килими, ризи отъ памукъ и пр. Отъ Нишъ дохождали на всѣки пазаръ за добитъкъ отъ Прилепско и Мориховско. Жито се пренасяло съ коли до Велесъ и отъ тамъ на салове за Солунъ. Само Прилепската околия произвеждала годишно 20 мил. оки за продань. Панаиръть сжществувалъ до Босне-Херцеговинското въстание. Въ 1876 год. вече не се събралъ. Желѣзницитѣ Скопйе-Солунъ и Битоля-Солунъ сжщо сж повлияли за упадъка на търговията въ Прилепъ. Въ последнитѣ години на турското влидичество, освенъ Солунъ, Би-

толя и Скопйе станаха главни търговски центрове. Много отъ търговцитѣ въ Прилепъ се преселиха въ Солунъ, Битоля и София. Други пъкъ си накупиха чифлишки земи. Нѣма въ другъ градъ толкова българи едри землевладѣлци, колкото въ Прилепъ. Споредъ последното преброяване извършено тази година,[1] Прилепъ брои 20266 жители, отъ които 15,319 българи, 3,899 турци, 1,036 цигани и 12 евреи.

Прилепчани

Българитѣ въ новия Прилепъ сѫ преселници отъ Варошъ и отъ селата; тѣ още носятъ следитѣ на своя произходъ, особено въ домашния си битъ и интимния си животъ. Прилепчани сѫ най-добритѣ домакини, въ сравнение съ другитѣ граждани въ Македония и България. Тѣ се стараятъ да снабдятъ своя домъ съ необходимата покѫщнина и навреме си натъкмяватъ всичко нужно за презъ цѣлата година или поне, по-голѣмата часть отъ нея: жито, масло, оризъ, соль, трошии, вино и пр. Сѫпругитѣ имъ се стремятъ да бѫдатъ достойни зарадъ домакинитѣ си икономки въ

[1] 1918 год.

кѫщи. Още преди да се омѫжатъ, тѣ трѣбва да приготвятъ, бедни и богати, голѣмъ чеизъ: по стотина, най-малко по петдесеть ризи, гащи, чорапи и кърпи; освенъ това — чаршафи, възглавници, килими и пр. Инакъ, безъ достатъчно чеизъ, момата рискува да остане незадомена. Зестрата играе сѫщо голѣма роль: бракътъ е добра сдѣлка за общо благо, разбира се, на бѫдащето семейство. Практичниятъ духъ на прилепчанина по тоя начинъ е ударилъ печатъ и върху сърдечнитѣ му влечения. Прилепчани сѫ пестеливи, но се отсрамятъ предъ гости. Малко повече отпусне ли се човѣкъ, счита се за разточителенъ домакинъ: на него не се гледа съ добро око. Въ сѫщность той нали е отъ Прилѣпъ, знае си смѣтката.

Мѫжътъ ревниво държи за своето първенствующе положение въ кѫщата спрѣмо сѫпругата и децата, но и жената умѣе да запази своето лично достойнство и да се чувствува другарка и съветница на мѫжа си. Така се е постигнала известна хармония въ семейния животъ, който е запазилъ много черти отъ патриархалнитѣ нрави на селото. Поради дълговременото робство, публичниятъ

животъ, животътъ въ кафенето и на улицата е слабо развитъ. Мжжътъ ще стане зарань, ще се отбие въ кафенето, ще чуе нѣкоя новина, и отъ тамъ ще си отиде право въ магазина. Вечерь пъкъ срещу празникъ близки роднини се събиратъ на гуляй веднажъ въ едного, другожъ у другиго и се веселятъ съ остроумия, закачки или пѣсни до късно. Тѣзи домашни вечеринки, както и годежитѣ, свадбитѣ и кръщавкитѣ сж единственитѣ забавления презъ годинитѣ на робство.

Прилепчани сж остроумни и хитри. „Въ Прилепъ маймунъ не играе". Веднажъ дошълъ въ града маймунджия и почналъ да разиграва своето животно. Нѣкой се изхитря, та незабелѣзано поставя игла на тоягата на импресарио. Когато маймуната, по заповѣдь на своя господарь, се качва по тоягата „да види Стамболъ", набожда се на иглата, изквичва силно и за нищо вече не изпълнява разпоредбитѣ на импресарио: той трѣбвало да избѣга отъ града. Отъ тогазъ и пословицата: „въ Прилепъ маймунъ не играе", т. е. ти чужденецо си по-глупавъ отъ насъ: ние тебъ ще изиграеме, а не ти насъ. „Уви, съ болка на душата, възкликна единъ, сега въ Прилепъ вече маймунъ играе" . . .

Прилепчани сѫ и голѣми майтапчии. Нѣкой да не прояви слабость, не може да се спаси после отъ подигравки. И нормаленъ човѣкъ, нароченъ отъ майтапчии, ще го „изматуватъ“ т. е. ще го побудалятъ. Нѣмайки въ какво да упражняватъ своитѣ остроумия, тѣ се вглеждатъ въ недостатъцитѣ на тогозъ-оногозъ и си чешатъ после съ него езицитѣ.

Заселили се въ града най-приедприемчивитѣ и най-годнитѣ въ борбата за животъ българи отъ околията, прилепчани се отличаватъ съ лична инициатива и способность да печелятъ. Въ това отношение тѣ приличатъ на габровци отъ България. Въ Прилепъ евреи не можаха да се настанятъ и цѣлата търговия е въ ржцетѣ на българитѣ. Пазаръ̀тъ става въ сѫбота. Вилаетското управление въ Битоля, по внушение на евреитѣ отъ последния градъ, по едно време разпоредило пазаръ̀тъ да става въ вторникъ. Прилепчани протестирали и затворили дюкянитѣ си. Властитѣ били принудени да отстѫпятъ.

Прилепчанинъ̀тъ изглежда твърде много привързанъ къмъ личния си интересъ. Но той има и своята житейска философия по това. Бедниятъ човѣкъ не може да бѫде полезенъ

нито на себе, нито на народа си. Всѣки трѣбва да се стреми да стане, колкото е възможно по-богатъ, съ честенъ трудъ, разбира се. Г. Д. К-въ едно време ми разправяше, че неговиятъ чичо билъ марксистъ, безъ да е чувалъ за Маркса, въ смисъль, че изхождалъ при обясненията на общественото развитие отъ гледището на икономическия материализъмъ...

Колективно взети прилепчани сж добри българи и патриоти, голѣми родолюбци. Наистина, отдѣлни лица обичатъ да се хвалятъ и да преувеличаватъ своитѣ заслуги, та слушательтъ трѣбва критически да се отнесе и да различи вѣрното отъ измислицата. Прилепчанинъ може да ти се похвали даже и съ това, което не е извършилъ. Диме Соле, добъръ човѣкъ и добъръ българинъ, чието кафене въ турско време е било сборенъ пунктъ на хората отъ революционната организация, като ми разправяше за първитѣ комити — Спиро Църне, Георги Лажотъ и др., прибави: „и азъ щѣхъ да излѣза съ тѣхъ, ама бѣхъ свършенъ“ т. е. сгоденъ билъ човѣкътъ, та какъ да остави годеницата си!.. Но хвалбата въ това отношение е и добра черта: човѣкъ се хвали съ това, което счита, че заслужава ува-

жение, което носи честь и слава; стремежътъ къмъ отличие въ народни работи възбужда съревнувание. У прилепчани е имало съревнувание за народнополезни дѣла. Сжществува и завистъ къмъ изпъкналия въ обществото. Като избератъ нѣкого отъ по-малко известенъ родъ въ черковно-училищната община или въ революционния комитетъ, мнозина ще си кажатъ: е па не знаемъ ли отъ кои е, та ще ни се перчи . . .

Прилепъ въ борбата за българска черква и българско училище.

Преселенитѣ българи отъ Варошъ и селата въ новия Прилепъ дълго време нѣмали ни църква, ни училище. Тѣ отивали да се черкуватъ въвъ Варошъ или близкитѣ манастири, гдето сжщо пращали децата си на учение въ килийнитѣ училища при частни учители, като всѣки ученикъ плащалъ въ пари или натура определена месечна плата. Цѣлиятъ курсъ се състоялъ отъ четене, писане, смѣтане, църковно пение и съставяне договори и записи. Учителитѣ били монаситѣ или дяцитѣ отъ манастиритѣ, а отъ началото на XIX-й вѣкъ ставатъ даскали и миряни: такива сж били Ристе,

Коте, Наумче, Аце Тополчанецъ, Диме Плѣтварецъ, Аце, Смичко и др. Въвъ всѣки случай въ Прилѣпско както въ Кичевско и Дебърско, гръцкото учение никога не е изместило българското: тукъ хората сѫ пишели само български и съ български букви. Презъ първата половина на миналия вѣкъ твърде много се издигналъ между българитѣ въ Прилѣпъ първенецътъ Х. Христо Дамяновъ Логотетъ. Добилъ голѣмо влияние между управителитѣ турци и ползуващъ се съ тѣхното уважение, Хаджи Христо билъ считанъ за представитель, векилъ на християнитѣ въ Прилепъ. Въ 1834 год. той е билъ признатъ като такъвъ съ официаленъ документъ — везирска буюрултия[1]. Съ това неговия авторитетъ още повече порастналъ, както срѣдъ мѣстното население, така и предъ властитѣ. Думата на Хаджи Христа се слушала и отъ пелагонийскитѣ митрополити, гърци тогазъ, които имали седалището си въ Битоля. Въ 1838 год. той успѣлъ да издействува отъ Цариградъ ферманъ за построяване черква въ Прилепъ. Съ това се турило началото и на църковната община

---

[1] Заповѣдь.

въ Прилепъ, пръвъ председатель на която е билъ Хаджи Христо. Следъ петь години въ 1843, общината добила разрешение да построи въ черковния дворъ и великолепна за времето си училищна сграда. Ала съ съграждането на черквата и училището изникналъ въпроса и за езика, на който ще се чете въ черквата и учи въ училището. Преселенитѣ отъ Мосхополъ власи, около петдесетина кѫщи, все богати и съ градска култура хора, държали гръцка страна и подстрекавали владицитѣ, които до тогава се задоволявали съ редовното прибиране на църковното даждие, да служатъ по-ревностно на елинската идея. До като билъ живъ Хаджи Христо, той съсъ своя авторитетъ запазилъ традицията: и въ новата черква се пѣяло по български. Той не оставалъ гръцкитѣ ученици да казватъ апостола на гръцки, нито свещеницитѣ да четатъ ектениитѣ на гръцки, които не разбирали. Хаджи Христо пѣялъ по български и въ Битолската църква, когато се случвалъ на праздникъ въ Битоля, а това правело силно впечатление на битолскитѣ българи, у които тепърва си пробила пѫть възродителната идея. Хаджи Христо се поминалъ въ 1850 година. Той се славелъ по цѣла западна

Македония и даже въ Албания за твърде уменъ човѣкъ. Албанцитѣ отъ времето на Али паша Янински пѣяли за прилепския първенецъ пѣсна, въ която се казвало, че последниятъ ималъ „тто драма коски и сто оки умъ". Следъ смърсьта на Хаджи Христо председатель на църковната община билъ избиранъ, нѣколко години наредъ, х. попъ Костадинъ, а по-видни първенци българи презъ този периодъ били х. Мирче Бомболъ, х. Ангеле х. Илиевъ, Георги х. Кочовъ, Атанасъ х. Илиевъ, Диме х. Христовъ, Диме Петровъ и др. Най-влиятелни и ревностни родолюбци измежду тѣхъ били х. Мирче Бомболъ, който билъ синъ на бедни родители, но успѣлъ да си пробие пѫть въ живота и да добие голѣмо богатство, и х. Ангеле х. Илиевъ, отъ богата фамилия. Хаджи Ангеле билъ ученикъ на монаха Натанаилъ, по-късно Охридски митрополитъ.

Следъ построяването на общинското училище, ученицитѣ отъ частнитѣ училища се прибрали въ него, но учители продължавали да бѫдатъ предишнитѣ старомодни даскали псалтираджии. По искането на владиката южното крило на училището било определено за гръцко училище, което било посещавано отъ децата

на власитѣ и на нѣкои прилепски първенци. Учителитѣ на това училище се назначавали отъ гръцката митрополия въ Битоля. Обикновено такива били българи по произходъ, но съ гръцко образование. Въ гръцкото училище преподавали Жинзифовъ отъ Велесъ, бащата на поета Жинзифовъ, П. Орловъ, Д. Миладиновъ, Гр. Пърличевъ, К. Шапкаревъ и др. Дошли въ съприкосновение съ българската маса, тѣзи учители отъ пропангандатори на елинизма, за каквито били изпращани отъ владиката, станали проводници на българската национална идея. Последната направила особенъ успѣхъ, когато въ българското училище билъ условенъ ентусиастътъ Йорданъ х. Константиновъ Джинотъ отъ Велесъ.

Джинотъ модернизиралъ обучението въ българското училище, разпредѣлилъ ученицитѣ на отдѣления и въвелъ нови учебни предмети — катахизисъ съ богослужение, всемирна и българска история, география, свещена история, кратка антропология и пр. Джинотъ пръвъ завършилъ учебната година съ тържественъ актъ и прилепчани обикнали повече следъ това своето училище. Но новиятъ учитель станалъ такъвъ и на възрастнитѣ: следъ отпускъ чер

ква той събиралъ гражданитѣ на беседи, будилъ у тѣхъ народно самосъзнание и проповѣдвалъ противъ фенерското духовенство. Битолскиятъ владика наклеветилъ Джинотъ въ бунтовничество и валията го изпратилъ на заточение въ Мала-Азия. Агитацията на Йорданъ х. Константиновъ Джинотъ скоро дала обиленъ плодъ. Младежитѣ, на които той предалъ своя ентусиазъмъ, почнали да се събиратъ въ недѣлни и празднични дни въ училището, гдето чели и тълкували български книги и разисквали по обществени въпроси. По-късно този кржжокъ отъ младежи основалъ и читалище съ библиотека при него. Старитѣ чорбаджии, съсъ своя тежъкъ характеръ, макаръ и да държали здраво за своята народность, избѣгвали крутия разривъ съ владиката и се стремѣли да постигнатъ по миренъ начинъ разрешението на българо-гръцката разпра, толкозъ повече, че тѣ и така се чуствували господари на положението: тѣ не отдавали голѣмо значение на малочислената гръцко-влашка група. Младежьта, обаче, която се организирала, не могла да търпи и искала по-скоро всички българи да се обособятъ въ самостойна, независима отъ гръцката митрополия община. Така при-

лепчани се раздѣлили на две партии — стари и млади. Последнитѣ привлѣкли на своя страна еснафитѣ и спечелили изборитѣ за църковно-училищно настоятелство презъ 1867 год. Новото настоятелство съобщило на куцо-власитѣ, че за напредъ нѣма да се допускатъ гръцки ученици въ общинското училище и че то, настоятелството, ще назначава всички учители. Гръковласитѣ напукъ на българитѣ назначили двама учители и се оплакали на правителството, че половина отъ училището и храмътъ сж тѣхни. Българитѣ отговорили, какво цѣлото население въ града, съ изключение на нѣколко влашки семейства, е коренно българско и че то съсъ свои срѣдства е издигнало поменатитѣ сгради. Местното управление препратило въпроса въ Цариградъ. Високата Порта отъ своя страна внесла въпроса въ патриаршията, която го решила въ полза на гъркоманската партия. Тогазъ общината решила да се откаже отъ Патриаршията, за която цель подала съответно прошение до правителството. Владиката Венедиктъ дошелъ самъ въ Прилепъ да съобщи въ черквата решението на патриаршията. На 28 февруарий 1868 г. имало архирейска служба

и евангелието трѣбвало да се чете на гръцки. Щомъ дяконътъ почналъ да чете, всички богомолци по знакъ отъ Коста Биолчевъ почнали да викатъ „нейкеме гръчки, нейкеме гръчки!“ Владиката подканилъ наново дякона да чете, ала народътъ го заглушилъ съ още по-силни протести. Следъ привършването на службата, владиката Венедиктъ напустналъ Прилепъ, за да не се върне вече въ него. На следната 1869 год. прилепскитѣ първенци и еснафи избрали ново настоятелство отъ 12 души, което нарекли „Прилепска Българска Община“. Избрани били: х. попъ Костадинъ Динговъ, х. Мирче Бомболъ, х. Ангеле х. Илиевъ, Йосе Крапчевъ, Спиро Попевъ, Йофче х. Тошовъ, Стоянъ Ропатоецъ, Диме х. Наумче, Георги Протокалевъ, Илия Пиперковъ, Коста Гезовъ, Спиро Пешковъ, Диме Биолчевъ. Илия Здравевъ — писарь. Новата община скжсала връзкитѣ си съ владиката въ Битоля и се е сношавала съ българскитѣ архиереи въ Цариградъ. Споръ съ гърко-власитѣ се приключилъ,като българитѣ имъ броили 25,000 гроша, за да си построятъ нова черква и училище. Водительтъ на младитѣ И. Т. Кусевъ, покъсно старо-загорски митрополитъ, въ една

речь, която държалъ въ черквата, заклелъ съгражданитѣ си да не стжпватъ въ гръцка черква и клетвата била спазена. Следъ това Прилепъ и околията се заели да се сдобиятъ съгласно членъ 10 отъ фермана, съ който се учредявала екзархията, съсъ свой митрополитъ. Тя си избрала за такъвъ архимандритъ Евстатий Зографски, ала порѣди протеста на патриаршията, Високата порта не му издала бератъ. Прилепъ изпратилъ и свой делегатъ Тодоръ Ив. Кусевъ за народния съборъ въ Цариградъ, който изработи устава за управлението на екзархията и избра първия български екзархъ. Следъ отцепването на патриаршията народнитѣ работи въ Прилепъ се развивали нормално и учебното дѣло напреднало твърде бързо. Въ 1874 год. билъ назначенъ за главенъ учитель въ Прилепъ Иосифъ Ковачевъ съ годишна заплата 120 лири. Иосифъ Ковачевъ пръвъ въвель звучната метода въ преподаването и държалъ пробни лекции предъ другитѣ учители, за да усвоятъ новата метода. Ковачевъ въздигналъ двокласното училище въ четирикласно. И Прилепъ снабдявалъ съ нови учители цѣла западна Македония до основаването на Солунската мжжка гимназия. Прилепчани сами из-

държаха своитѣ училища, които напослѣдъкъ се посещаваха отъ 2300 ученика съ 44 учители. Екзархията назначаваше само директора на училищата.

Прилепчани проявиха своята готовность за колективна борба и въ 1897 год. и въ 1909 год. Въ 1897 год. гръцкиятъ владика отъ Битоля дошелъ въ Прилепъ да присвоява Слепченския и Зързенския манастири, които ужъ отдавна принадлежали на патриаршията. Цѣлия градъ станалъ тогазъ на кракъ и направилъ паметно посрещане на владиката: замѣрвали го въ файтона съ шкембета, чрева, сурови яйца и кому какво паднало подъ ржка. Трѣбвало единъ ескадронъ кавалерия да защити гръцкия владика, който побързалъ да се върне въ Битоля, безъ да може да изпълни мисията си.

Въ 1909 год. пъкъ турското правителство решило да предаде манастиритѣ Трескавецъ, Слепченски и Зързенски заедно съ имотитѣ имъ на нѣколко сърбомански села. Гражданитѣ наставатъ масово и задигатъ сѣното отъ манастирскитѣ ливади. Мнозина тогазъ бѣха бити и арестувани отъ органитѣ на властьта; манастиритѣ бѣха насила отнети отъ българитѣ.

Прилепъ и революционната борба.

Решенията на Берлинския конгресъ, споредъ които България бѣ разкѫсана на петь части, не останаха безъ протестъ отъ страна на жителитѣ въ онѣзи български области, които бѣха оставени подъ чуждо владичество. Чрезъ меморандуми и въоржжена борба протестираха и българитѣ въ Македония. Кресненското и Разложко въстания въ 1878 г.; съзаклятията въ Кумановско, Скопско, Велешко, Прилепско и Охридско презъ 1880 и 1881 год. бѣха именно такъвъ протестъ срещу постановленията на Берлинския конгресъ относно Македония, която бѣ оставена подъ владичеството на турцитѣ. Поменатитѣ революционни съзаклятия въ срѣдна и западна Македония преследваха сѫщевремено цельта да парализиратъ вилнението на отдѣлни деребеи и цѣли разбойнически турски банди, които властьта не само търпѣше, но даже и мълчаливо насърдчаваше, за да бѫде сандардисана раята, която бѣ дигнала глава презъ руско-турската война, а особено следъ Санъ-стефанския договоръ.

Прилепъ е единъ отъ най-българскитѣ градове по своето население въ Македония;

Прилепската околия е обитавана отъ компактна българска маса, 80% отъ населението е българско. Твърде естествено бѣ, следователно, Прилепъ и Прилепско да дадатъ изъ срѣдата си силни борци за защита на народа отъ золуми и за освобождението му отъ чуждото, инородно и друговѣрно владичество. Такива борци отъ 1880 и 1881 год. били Спиро Църне, войвода, Петре Койнярче, Георги Шавкуловъ, Тоде Бочваръ, Ицко Бале, Никола отъ Ореовдолъ, Диме Чакре, Михаилъ Чакре (братя),— Диме участвувалъ като опълченецъ въ боя при Шипка, — Георги Лажотъ, Стоянъ Лажотъ (братя) и др.

За да въоржжатъ себе и ония, що би се присъединили къмъ тѣхъ, четитѣ събирали доброволни помощи, а отъ нѣкои взимали пари и на сила. Както въ града, така и въ селата тѣ си имали свои хора, ятаци и куриери. Това е била значи една мѣстна организация отъ съзаклятници. Най-голѣмъ золумджия отъ това време е билъ турчинътъ Кючукъ Сюлейманъ и неговитѣ другари Ахмедъ Бамята и Булиманъ. Кючукъ Сюлейманъ отивалъ по българскитѣ села, ялъ и пилъ безплатно, гаврѣлъ се съ честьта на моми и жени, а отъ

богатитѣ изтръгналъ пари чрезъ насилия. Между селата, които сж патили отъ този деребей, били Бѣловодица, Кръстецъ, Царевикъ и др. Спиро Църне решилъ да премахне Кючукъ Сюлеймана и му поставилъ засада въ Дрѣнската кория, по пжтя между Галища и Царевикъ. Кючукъ Сюлейманъ, придружаванъ отъ четирма други бандити, свирейки на тамбура, идѣлъ къмъ засадата. Когато влѣзълъ въ пусията, всички комити изпразнили пушкитѣ си, — три мартини и другитѣ кременачки, — по Кючукъ Сюлеймана. Последниятъ билъ раненъ въ крака, ала запазилъ пълно хладнокръвие: хвърля веднага тамбурата и залѣга да се брани. Църне рипналъ да го съсѣче съ палата (сабята); Георги Лажотъ вика на Църне: „Спиро, пази се, ще те изедатъ другитѣ“ т. е. другаритѣ на Сюлеймана. И Църне залегналъ. Въ резултатъ на тази схватка Кючукъ Сюлейманъ и двама други паднали убити. Лажотъ, който до тогава билъ куриеръ на Църне, не могълъ да се върне вече, защото билъ познатъ и предаденъ отъ избѣгалитѣ турци. Църне му далъ пушка отъ убититѣ. Спиро Църне следъ това заминалъ въ Сърбия за оржжие, но на връщане, вѣроятно преда-

денъ отъ сърбитѣ, билъ убитъ на границата изъ засада. Не следъ много време загинали трагично и Чакревци. Тѣ били открити на Великдень 1881 год. въ кжщата на Кондови, гдето каймакамътъ отишелъ да прави визита. Кжщата била заобиколена съ аскеръ и следъ дълго сражение запалена. Въ нея изгорѣли защищаващитѣ се до последни сили комити. Въ свръзка съ дейностьта на Спиро Търне и Чакревци сж били изпратени на заточение прилепскитѣ граждани попъ Аврамъ, Иосифъ Дамянъ Петровъ, Ристе Новевъ Кривия, дѣдо Иге и др.

Като войвода на Прилепъ и Прилепско сега останалъ Георги Лажотъ. Лѣтно време той събиралъ подъ своя байракъ 50—60 юнака, а зимъсъ оставалъ съ по двама-трима, за да може да се укрива. Цѣли 11 години той бродилъ въ Прилепско и задавалъ страхъ на бейлеритѣ и агитѣ, до като една нощь се видѣлъ обсаденъ въ една кжща въ с. Вепърчани (Мориховско) отъ потерата на Бахтиаръ Бюлюкъ Башия. Кжщата била запалена, а Георги, следъ като свършилъ патронитѣ си, се самоубилъ. Следъ него билъ убитъ и братъ му Стоянъ, голѣмъ юнакъ, надъ селото Вепърчани. Главитѣ имъ били отсѣчени и зане-

сени въ Прилепъ за показъ на мало и голѣмо. Другъ войвода къмъ 1887—1888 год. е билъ Коне отъ Дебела-Велика; съ него отивалъ и братъ му Димко. Коне обикновено квартирувалъ у Петко Пупунче, който му служелъ и за куриеръ. И двамата братя загинали твърде трагично. Четата отишла да се причещава въ манастирската черква Св. Арахангелъ, въ с. Варошъ. Сжщевремено тамъ имало аскеръ. По всичко се вижда, че тукъ има предателство. Щомъ Войводата и братъ му, който вървѣлъ следъ него, пристжпили прага на манастирската врата, прогърмѣли нѣколко пушки срещу имъ. Двамата братя били ранени, останалитѣ петь души избѣгали. Коне билъ заловенъ още тукъ, а Димко избѣгалъ. Отишелъ си дома, гдето се преоблѣкълъ въ женски дрехи. На другия день билъ заловенъ и той; и двамата били арестувани и отровени въ затвора.

Всички тѣзи стари войводи иматъ и това значение, че подържали борческия духъ у населението, та по този начинъ то станало повъзприемчиво къмъ идеята за една организирана и продължителна революционна борба, водена съ по-модерни срѣдства и общо въ цѣла Македония.

Първиятъ революционенъ комитетъ отъ новата организация билъ основанъ въ Прилепъ още въ 1894 год. Началото било турено отъ Дамянъ Груевъ, Пере Тошевъ и Петъръ п. Арсовъ. Едни отъ първитѣ членове били Атанасъ Ивановъ, Пере Свекяровъ, Григоръ Поповъ, Йорданъ п. Константиновъ, Георги Шивачевъ. Следнитѣ години съзаклятницитѣ се увеличавали все повече и повече. Сжщевременно били образувани тѣла и въ селата. Градскиятъ комитетъ ржководѣлъ организационнитѣ работи и въ околията. Особено се засилва организацията въ Прилепъ и Прилепско следъ 1898 г. Прилепъ даде видни революционери. Едни отъ тѣхъ проявиха юначество и извършиха подвизи, които служеха за примѣръ въ цѣлата организационна територия; — такива сж: Стоянъ Лазовъ, Йорданъ Гавазовъ, Тале Христовъ, Мирче и Георги Ацеви, Никола Каранджуловъ, Георги Сугаревъ и пр. Други се проявиха като ржководители на цѣлата Вжтрешна Организация — такива сж Пере Тошевъ, единъ отъ основателитѣ на последната, и Гйорче Петровъ, който дълго време бѣ задграниченъ представитель на поменатата организация.

Прилепъ и сръбскиятъ режимъ

Въ турско време Хаджи Здраве, отивайки за Виена, билъ запитанъ въ Сърбия, отъ где е? Следъ отговоръ, че е отъ Прилепъ, последвалъ пакъ въпросъ: „Марко живъ ли е?“ — „Какъ не? Живъ е, много здраве ви праща“, — отговорилъ съ подигравка Хаджи Здраве, а наивнитѣ сърби му благодарили за поздрава . . . . Ала за голѣма беда събитията се развиха покъсно така, че сърбитѣ презъ 1912 год. окупираха сами цѣла западна Македония, а следователно и Прилепъ. Сърбитѣ, които въ своя шовинизъмъ отиватъ до тамъ, щото нѣкои твърдятъ, какво Исусъ Христосъ се е родилъ въ Крагуевацъ, считатъ Крали Марка за свой националенъ герой, когато въ сжщность той е общобалкански такъвъ, макаръ и не заслужено: историята твърди положително, че Крали Марко по баща сърбинъ, по майка българинъ, управлявалъ българи, доброволно се е подчинилъ на султанъ Мурадъ I, призналь се за васалъ на османския падишахъ и е загиналъ презъ 1394 год. въ Влашко, водейки бой на турска страна. Както и да е, но сърбитѣ, когато дошли въ Прилепъ въ 1912 год., обикаляли старата градска крепость и всѣки зади-

галъ по единъ камъкъ за споменъ отъ „Маркови Кули“. Тѣ често запитвали въ Прилепъ: „нѣмали бѣ джанамъ Марко роднини, потомство“ ? „Какъ да нѣма“! Отговарялъ шеговито Хаджи Здраве: „ние всички тукъ сме отъ Марково колѣно“. На шега, наистина, но сърбитѣ по едно време се опитаха да обосноватъ своето искане да имъ се отстжпи Прилепъ съсъ съображението, че този градъ билъ нуженъ за възпитание на младитѣ имъ поколѣния въ култа къмъ народнитѣ старинни предания за величие. Както е известно, споредъ сръбско-българския договоръ за съюзъ и приятелство, Прилепъ влизаше въ тази часть отъ Македония, която бѣ призната за безспорно българска отъ сърбитѣ. Но апетитътъ иде ядейки, казва една френска пословица. Та и на сърбитѣ се отвори голѣмъ ищахъ да обсебятъ цѣла Македония въпреки всѣки договоръ. Известниятъ руски ученъ и политически деецъ г. П. Н. Милюковъ бѣ дошелъ въ Солунъ въ началото на 1913 г. На минаване презъ Бѣлградъ сръбскиятъ професоръ Цвиичъ бѣ му излагалъ съ цифри, колко кв. килом. по договоръ се падали на България и колко малко на Сърбия! А престолонаследникътъ Алек-

сандъръ твърдѣлъ, че извънъ „спорната зона“ най-малко Прилепъ още трѣбва да се отстжпи на Сърбия по национално-културни съображения! Въ сжщность въ Прилепъ нѣма абсолютно никаква следа и никакъвъ споменъ отъ сръбска култура.. При този свой манталитетъ сърбитѣ особено се взбѣсявали, когато прилепчани казвали, че сж българи. На 5 срещу 6 декември (ст. ст.) 1912 год. сръбскитѣ окупационни власти дали банкетъ по случай празника Св. Сава. На банкета били поканени двадесетина градски първенци. Държали се тостове за краль Петъръ, сина му Александъръ, „сяйната“ сръбска армия и пр. Прилепчани седятъ като на тръне; ужъ ядатъ, а самитѣ тѣхъ яде нѣщо отъ вжтре. По едно време изправя се учительтъ Атанасъ Лютвиевъ, който наскоро билъ дошелъ отъ Солунъ, и държи тостъ: „Въ този тържественъ часъ, когато сме се събрали на тази трапеза, казалъ е, той, трѣбва да си спомнимъ и за подвизитѣ на храбрата българска армия, която съсъ своитѣ велики победи при Лозенъ-градъ, Люле-Бургазъ и Чаталджа съкруши главнитѣ вражески сили и обезпечи освободителното дѣло на съюза. Нека прочее, да дигнемъ чашитѣ за до-

блестната българска армия и нейния върховенъ вождъ Н. В. Царя на българитѣ Фердинандъ I, ура!" Сърбитѣ побледнѣли отъ злоба, българитѣ изтръпнали въ предчувствие, че нѣщо лошо ще стане; но че лошото ще стане още презъ вечерьта, това не искали да допуснатъ. Лютвиевъ, извиканъ вънъ, билъ предаденъ на агенти на „Черната ржка", които го завели въ „Голгота", и тамъ го удушили. Лютвиевъ изчезналъ още сжщата вечерь, вечерьта на тържеството, безследно!...

Въвъ всѣки македонски градъ „Черната ржка" имала свои терористи и свое помѣщение, въ горния етажъ на което ставалъ разпитътъ на подозрения и нарочения, а въ долния неговото изчезване или затриване. Прилепчани нарекли това помещение „Голгота". Следъ Атанасъ Лютвиева „Голгота" погълнала много още жертви. Набързо можахъ да узная имената на следнитѣ изклани хора: Арсо Поповъ, отъ с. Попадия, Попъ Никола отъ Кадино-село; Иванъ Мирчевъ отъ с. Никодимъ. Бившиятъ войвода Василъ отъ с. Раецъ и трима тиквешанчета били заклани въ село Трояци. Нѣкой си капитанъ Душанъ съ 50 души главорѣзи обикалялъ Прилепско, задавялъ всичко по-буйно

и будно, изтезавалъ, биелъ и убивалъ. Нѣкои успѣли да се изтръгнатъ отъ ржцетѣ на своитѣ палачи. Такъвъ е случаятъ напр. съ Д. Л-въ. Заведенъ въ „Голгота“, той билъ обесенъ съ главата на долу и безчовѣчно изтезаванъ да каже сжществуването на новата организация противъ сърбитѣ. Когато го отвързали, той съ едно мигновено движение счупилъ лампата и избѣгалъ; спасилъ се отъ неминуема смърть. Имало мнозина арестувани, отъ които особено тежко билъ битъ П-въ. „Страшно бѣше влизането въ „Голгота“, разправяше г. П-въ. „Азъ и Я-въ, — продължи той — бѣхме тежко наклеветени предъ сърбитѣ и ни зеведоха въ „Голгота“ на изследване. Мислехме, че нѣма вече излизане отъ тамъ. Следъ разпита, бѣхме закарани въ градския затворъ, отгдето бѣхме освободени. Доносътъ не хвана мѣсто.“ Последнитѣ арести сърбитѣ извършили въ края на владичеството си. На 7 октомврий били арестувани 27 души. А следъ 10 дена още 20. Закарани били въ Битоля, а следъ освобождението на този градъ се върнали въ Прилепъ. Григоръ Кондовъ, обаче, който билъ задигнатъ въ края на септемврий 1915 год., отвлѣченъ къмъ Скопйе и

после върнатъ къмъ Кичево, билъ убитъ въ Гостиваръ.

Мнозина въ Прилепъ и Прилепско повели и активна борба противъ сръбското владичество. Когато сърбитѣ почнали да събиратъ войници, повечето отъ града и селата се изпокрили. Тѣ разбирали отлично, че ще ги взиматъ новобранци не за добро: ще ги каратъ единъ день да се биятъ съсъ своитѣ братя отъ свободна България, които ще воюватъ за тѣхното освобождение. Ако се мре, баре да има защо да се мре.Отъ такива бѣгълци Дамянъ Поповъ, долненецъ, събралъ една чета отъ около 70 души. Дамянъ Поповъ почналъ да обикаля селата и поделъ старата агитация, сега противъ новото робство. Той посетилъ нѣкои села въ Мориховско и Тиквешко. При село Заградъ, недалечъ отъ Прилепъ, Дамянъ Поповъ ималъ сражение съ сърбитѣ.

Друга чета отъ 7-8 души образувалъ А.Д. отъ Прилепецъ. Надъ село Варошъ, въ една пещера надъ „Маркови кули", се криели 40 души въоржжени съ пушки.

Всичко това показва, че ако не бѣ избухнала толкозъ скоро общоевропейската война, въ която следъ една година се намѣси и Бъл-

гария за освобождението на българитѣ въ Македония, последнитѣ щѣха да се подготвятъ за нови въстанически действия противъ омразното сръбско владичество.

Трескавецъ

Северо-западно отъ Прилепъ до самия Златовръхъ, който представлява една колосална, неправилна и пресѣчена пирамида отъ грамадни скали, се намира манастиръть Трескавецъ, издигнатъ въ паметь на Св. Богородица. Азъ бѣхъ ходилъ и другъ пѫть преди 18 години, току що свършилъ битолската българска класическа гимназия, на това мѣсто, но въ въображението ми бѣха останали твърде смѫтни следи отъ манастира. Друго бѣ съ Златовръхъ. Съ пъргавината и безстрашието на младостьта азъ тогазъ се изкачихъ на самия върхъ на каменистата планина, съ рискъ при най-малко подхлъзване на крака да счупя главата си, и предъ очитѣ ми се откри въ цѣлия си ширъ пространното Пелагонийско поле, заобиколено съ венецъ отъ планини, отдѣлнитѣ върхове на които си съперничеха въ стремежа да стигнатъ по-близу до небето, но всички бѣха надминати отъ величествения Перистеръ.

Златовръхъ бѣ оставилъ живи следи въ паметьта ми и азъ го заварихъ и сега тъкмо такъвъ, какъвто го знаехъ отъ онова време и какъвто бѣ оживѣлъ въвъ въображението ми.

Сега вече ме привличаше повече манастиръть, не разбира се отъ мистическо настроение; до тамъ не е дошла работата... Потеглихме, съ спѫтницитѣ ми отъ Скопйе, г. г. П. З-въ и М. П-въ, на коне надвечерь на 23 юний, Петдесетница. Когато възвихме по планината нагоре, пѫтьтъ се оказа невъзможенъ, и макаръ да яздѣхъ, стори ми се манастиръть, подалечъ отколкото при първото ми посещение, което направихъ пеша съ другари съученици. Следъ два часа пристигнахме благополучно. Но на връщане ужъ по добрия пѫть, насмалко щѣхъ да се сгромолясамъ съ все конь върху една канара и щѣхъ да стана на пестилъ. Прилепчани трѣбва да направятъ добръ пѫть за своята светиня.

Когато влѣзохме въ манастира, се бѣ вече мръкнало. Тукъ заварихме кмета на Прилепъ г. Д. Раевъ съ чиновницитѣ на общинското управление. Възползувани отъ двата праздника, тѣ бѣха дошли на почивка и приятна забава. Посрещнаха ни като драги гости и къ-

сно до вечерьта прекарахме въвъ веселие. Непостижимиятъ по своята игра Кочо Колищърковъ съ игритѣ си надмина всички. Презъ всичкото кратко време — единъ предъ обѣдъ — азъ нѣмахъ възможность да изуча поосновно манастира „Трескавецъ“ и цельта на тѣзи редове е да се заинтересуватъ лица поподготвени за старинни изследвания.

Черквата е стара. Запазени сж писмени данни и фрески отъ края на XIII и началото на XIV вѣкове. Ала погрешно е да се мисли, че манастирътъ е основанъ тогазъ: той е много по-старъ, може би отъ времето на царъ Бориса. Епитропътъ ми сочеше единь образъ, при владишкия тронъ, за образъ на царь Бориса. Азъ нѣма тукъ нито да отрека, нито да потвърдя това. Въ лѣвото предверие на храма въ една плитка ниша, при образа на Св. Богородица съ Христа въ ржце, се чете красивъ славяно-български надписъ: „Изволеніемъ отца и споспѣшеніемъ сина и совьршеніемъ светаго духа и по милости пречистая Богоматери . . . изписа се сый образъ въ лѣто 6939 месецъ октомврий 14,“ (цифритѣ на годината и месеца сж по славянски). Значи, този образъ, ако съмъ прочелъ вѣрно датата, е написанъ въ 1431 го-

дина. Другъ по-новъ надписъ, който свидетелствува, че манастиръть си е останалъ български и презъ времето на фанариотското духовно робство, е оня на игумена Киръ Х. Тимотей, който посетилъ Света Гора и донесълъ отъ тамъ една картина. Подъ картината поменатиятъ игуменъ между другото пише: „А великая чума била въ всѣмъ турскомъ царствѣ и нетокмо въ болгарской земли, но и въ влахій въ Стамболѣ въ Иеросалимѣ въ шамѣ въ анатолій и Египетѣ и просто рещи въ всѣхъ островѣхъ Бѣлаго морѣ". Тази лѣтописна бележка носи дата съ славянски цифри 1813 год. 31 декемврий.

Епитропътъ на манастира ми разказа и легендата, която бѣхъ слушалъ по-рано отъ баба Йонка Зойчева. При калугеритѣ въ Трескавецъ дошла да се причести сестрата на българския царь Шишманъ, Мария. Тѣ ѝ отказали, понеже се оженила за турчинъ, — султанъ Мурадъ, — и съ това измѣнила на вѣрата. Богъ не одобрилъ тази постжпка на монаситѣ и тѣ били прогонени отъ единъ грамаденъ змей, който се настанилъ въ черквата. Манастиръть запустѣлъ. Следъ години единъ овчаръ, който си пасѣлъ стадото по Златовръхъ, вижда уста-

та на кучетата му оцапани въ кръвь. По тѣхнитѣ следи влиза въ храма и вижда проснатъ на плочитѣ единъ лешъ, обърнатъ на пихтия. Змеятъ билъ убитъ отъ гръмъ. И епитропътъ ми посочи една голѣма пукнатина на черковното кубе, следа ужъ отъ гръма. Вѣроятно черквата се е пропукала отъ землетресение. Сжществующитѣ сега манастирски сгради, монашескитѣ килии и стаитѣ за гости сж отъ ново време и сж строени на два пжти. Въ началото на XIX вѣкъ, а именно въ 1829 година „съ Повела Садразамова“ при игуменството на монаха Амвросия, — споредъ единъ надписъ въ лѣвото предверие на храма, — сж били построени килиитѣ въ южното крило на манастирската сграда. Тѣ сж низки и тъмни. Една отъ тѣхъ е служела за училище, а въ най-хубавата живѣелъ игуменътъ. Подъ килиитѣ се намира трапезарията, въ дъното на която личатъ слабо запазени фрески. Новитѣ постройки въ северното, западно и източно крила сж двоетажни, съ доста добри, свѣтли стаи. Презъ тази година нѣколко стаи въ източното крило обърнали на салонъ, като премахнали стѣнитѣ по между имъ. Стаитѣ сж правени отъ отдѣлнитѣ еснафи или отъ видни

фамилии. Най-хубави сѫ стаята на Хаджи Илиевци и оная на американцитѣ (гурбетчиитѣ въ Америка). Надъ вратата на всѣка стая има плоча съ надписъ, който показва съ чии пожертвувания е направена. Всичкитѣ стаи сѫ 48 и сѫ направени въ 1867 год.; нѣкои сѫ после поправяни. Въ това време Прилепъ е въртѣлъ голѣма търговия, занаятитѣ сѫ били много развити, изобщо градътъ се намиралъ въ цвѣтуще състояние. Прилепскитѣ еснафи, около 30 на брой, сѫ подържали и други манастири въ околията — Слепченския, Зързенския и Варошкия Св. Арахангелъ. Подъ иконата на Св. Никола въ последния стои надписъ, че тя е подарена отъ еснафъ просячки, значи и просячкиятъ еснафъ не е искалъ да остане по назадъ отъ другитѣ въ съревнованието за богоугодни и народни дѣла. Прилепчани жертвуватъ за черкви, манастири и училища стига да иматъ довѣрие въ управителитѣ имъ. Обичай е станало, щото всѣки по-заможенъ да завещае известна сума преди смъртьта си на черквата, училището или манастира. Така х. Мирче Бомболъ направилъ предсмъртно завещание 500 лири турски за направа на ново училище въ Прилепъ; х. Ангеле х. Илиевъ завещалъ

на църквата Св. Благовещение 100 лири. А тѣ не сж били нито първи, нито последни пожертвователи. Прилепчанинътъ като посети манастира, непремѣнно ще подари по-голѣма или по-малка сума на касата. На такива пожертвувания отъ отдѣлни лица или цѣли еснафи Трескавецкия манастиръ дължи своето благосъстояние. Св. Богородица е притежателка на значителни движими и недвижими имоти. Презъ текущата година манастирското настоятелство е купило на Св. Богородица единъ чифликъ за 50,000 лева. Трескавецкиятъ манастиръ е изигралъ голѣма роль като огнище на българска просвѣта презъ епохата на двойното робство. Манастиритѣ Трескавецъ при Прилепъ, Св. Наумъ на Охридското езеро и Св. Иванъ Бигоръ при Дебъръ сж имали това значение за юго-западната часть на Македония, каквото еималъ Рилскиятъ манастиръ за северната и срѣдна часть на България. Трескавецкиятъ манастиръ съ голѣмитѣ си доходи и занапредъ може да запази просвѣтното си значение, като издържа много отъ училищата въ града. За гражданитѣ той ще продължава да служи за мѣсто на почивка и отдихъ презъ лѣтнитѣ горещини.

ВЪСТАНИЕТО ВЪ КРУШОВО.

На 26 юний 1918 год. посетихъ Крушово. Макаръ и да не разполагахъ съ повече време, дошелъ веднажъ до Прилепъ, трѣбваше непремѣнно да видя главната сцена на Илинденската героична трагедия. Стояхъ само единъ не цѣлъ, день. Разгледахъ града съсъ старитѣ му кжщи, опожаренитѣ и възобновенитѣ жилища. Видѣхъ разрушената черква, която била украсена съ най-художествено изработенъ иконостасъ отъ нашитѣ майстори рѣзбари. Видѣхъ и хубавата нова училищна сграда.

Бѣхъ на гости у г-на Наума Томалевски, кметъ на града. Пожелахъ нѣкой очевидецъ да ми разкаже за въстанието въ Крушово. Той ме насочи при Миле Станоевъ. Ето що помнѣше Миле.

Следъ връщането на Никола Каревъ, който представлявалъ Крушовския районъ на конгреса въ Смилево, 15 май 1903 год., и който билъ избранъ отъ поменатия конгресъ за горски началникъ, селянитѣ милиционери били свиквани по-често на обучение и изобщо мѣстниятъ комитетъ развивалъ по трескава дейность. Всѣки посветенъ въ революционното дѣло

схващалъ, че е вече близку решителниятъ день. Датата за прогласяването на въстанието била известна само на главния въстанически щабъ. Отъ милиционеритѣ въ града първи били повикани въ четата десетина момчета, синове на голѣмитѣ богаташи. Това било сторено нарочно да ангажиратъ предварително последнитѣ въ предстоящата неравна борба.

На Илиндень вечерьта, четитѣ, които имали назначение да освободятъ Крушово, сж се промъкнали незабелѣзано въ околноститѣ на града. Къмъ 11 часа вечерьта на 2 срещу 3 августъ (н. ст.) въстаницитѣ се групиратъ извънъ града, подъ самия Крушевски балканъ. Всѣки войвода има своята операционна задача. Ив. Наумовъ Алебака трѣбвало да нападне казармитѣ; Андрея Христовъ — правителствения домъ, гдето квартирувала жандармерията; Гюрчинъ заелъ позиции доле на шосето при Кале; Пито Гули, — войвода на Крушовската раойнна чета, състояща се отъ 80-тина души, — се разположилъ на Черниврхъ; отдѣлни момчета отъ тази чета имали назначение да ловятъ низъ града бѣгащи жандари, чиновници и др,; Ташко Каревъ билъ натоваренъ да държи друга височина около Дълбока рѣка.

Подпоручикъ Тодоръ Христовъ съ ржководното тѣло, състояще отъ Тома Никлевъ, Никола Каревъ, Атиногенъ Хаджовъ, Григоръ Божиновъ и Тодоръ Павловъ, — образували щаба и ржководѣли действията отъ мѣстностьта Гумене. Всички въстаници били 750—800 души, отъ които 50-на отъ града.

Първо трѣбвало да нападнатъ хюкюмата, правителствения домъ, олицетворение на властьта, противъ която се повежда борбата. Презъ деня още Никола Ивановски и братъ му Лецо се скрили въ намиращата се наблизу черква, за да отворятъ вечерьта, та да могатъ да влѣзатъ въ нея четницитѣ, нападатели на конака.

Полунощь преваля. Тишина. Нигде лампа не свети. Тъмнина е по улици и кжщи. Сѣкашъ всички спятъ не, ами очакватъ съ затаенъ дъхъ нѣщо велико и страшно, мило и опасно. Една, две, петь пушки гръмватъ и раздиратъ плащаницата на нощьта. Камбанитѣ забиватъ. Първиятъ актъ отъ трагедията почва съ християнския знакъ за обявяване на тържество. Стрелбата срещу конака зачестява отъ всички страни. Ураа! . . . Ура! . . . приглашава смѣсениятъ звукъ на камбанитѣ и гър-

межитѣ на пушкитѣ. Градътъ е явно буденъ. Женитѣ и децата се прикриватъ, да не се отплесне изъ невиделица крушумъ. Тѣ чакатъ свободата, за да се раздвижатъ и да се радватъ. . .

Четирма стражари въ правителствения домъ загинватъ, четирма избѣгватъ. Мюдюрътъ не билъ тамъ. Приставътъ и нѣколко колджии се скрили въ кладенеца и се удавили. Полицейскиятъ агентъ, чиновникътъ по горитѣ (балканъ-меймури) и телеграфопощенскитѣ чиновници съ раздавачитѣ, всичко 8 души, били заловени и избити. Семействата имъ били запазени здрави читави.

Следъ дадения сигналъ отъ черквата Ив. Наумовъ Алебака открива огънь срещу казармата, въ която квартирували въ момента около 40—50 души. Останалитѣ отъ мѣстния гарнизонъ, около 150 души, се намирали по селата да гонятъ комититѣ и да подпомагатъ бирницитѣ за събиране данъка. Тѣ не могли да знаятъ, че комититѣ сж решили да дойдатъ при тѣхъ. . . Въ престрелката тукъ паднали и отъ дветѣ страни. Особенъ куражъ проявилъ трѫбачътъ на аскера: макаръ и тежко раненъ, той продължавалъ да се бие,

до като бива доубитъ. Часть отъ аскерлиитѣ избѣгали къмъ Алдинци, а други се залостили въ казармата и се отбранявали. Тогазъ се прибѣгва къмъ огъня. Съ тулумбата на общинското управление биватъ напръскани съ петролъ и спиртъ казармата и конакътъ и запалени Ала зданията, бидейки каменни, не горѣли. Тогазъ нахвърлятъ въ сградитѣ стомнички пълни съ петролъ и спиртъ и подиръ тѣхъ запалени пачаври. Първо конакътъ, после и казармата пламватъ. Останалитѣ да се защищаватъ до последенъ моментъ въ тѣхъ изгарятъ. Запалени били квартиритѣ и на колджиитѣ. До 2 часа следъ обѣдъ се свършва това.

Крушево е свободно. Граждани, гражданки, деца излизатъ и се поздравляватъ. Едни отиватъ къмъ щаба. Други носятъ на позициитѣ храна и вода. Настроението се повишава още повече, когато се пръсналъ слухъ за голѣми успѣхи въ Костурско и че предстои падането на Прилепъ. Избрано било привременно управително тѣло на града, въ което влѣзли Теохаръ Нешковъ, Христо Петрушевъ и Мито Секуловъ, търговци. Задачата на това тѣло е била да се грижи за реда въ града, да събира пари, храни и пр. Цѣлиятъ градъ се поставилъ въ услуга на въстаницитѣ.

Четитѣ държатъ всички пѫтища, които водятъ за Крушово. Селяни турци идѣли на пазаръ; едни били избити, други се върнали. Изпратена била прокламация по турскитѣ села, въ която имъ се съобщавало, че турската власть е унищожена, а тѣ се поканвали да бѫдатъ мирни, ако искатъ да не си изпатятъ.

Нѣколкото опита на отряди отъ аскеръ и башибозукъ да напреднатъ къмъ Крушово и да разбиятъ въстаницитѣ били осуетени решително отъ последнитѣ. Отъ 6-й до 12-й августъ въстаницитѣ не били обезпокоявани. Турцитѣ събирали сили да се разправятъ изведнажъ съ дръзката рая. Жителитѣ на свободния градъ сѫщо се готвѣли за отбрана: копаели окопи, лѣели патрони и пр. Приготвено било и топче отъ черешово дърво, бронирано отъ желѣзаря Тодоръ Ставревъ, ала още при първия опитъ съ него се пукнало изотзадъ и се пръснало.

На 11-й августъ празничното настроение на крушевчани се развалило отъ лошо предчувствие. Цѣлото Прилепско поле почернѣло отъ низами. Бахтияръ паша съ 15 хиляди войска потеглилъ да превземе непокорния градъ. Настѫплението се почнало отъ всички

страни. Артилерията била насочена по шосето Прилепъ—Крушово. И отрядътъ по кичевския пѫть билъ снабденъ съ горска артилерия.

Сражението почнало на 12-й зараньта. Преди това билъ пратенъ парламентьоръ, който поканилъ въстаналитѣ да сложатъ орѫжието и се предадатъ. Последнитѣ гордо отказали. Артилерията почнала тогазъ да сѣе смъртъ срѣдъ позициитѣ на четитѣ. За всѣване тероръ билъ обстрелванъ и градътъ. Една граната паднала върху черквата, друга ударила кѫщата на Никола Ивановски. По-голѣма битка станала на Мечкинъ-каменъ, гдето юначниятъ войвода Пито Гули падналъ убитъ почти съ всичкитѣ си момчета: отъ 80 души се спасили само 7. Гюрчинъ водилъ бой на шосето Прилепъ—Крушово; Ташко Каревъ на Дълбока рѣка, а отдельониятъ началникъ Георги Стояновъ на Слива. Грамадно било численото и техническо надмощие на неприятеля. Районниятъ щабъ видѣлъ, че не може по никой начинъ да бѫде задържанъ градътъ и заповѣдалъ отстѫпление. Съ четитѣ хукнали да бѣгатъ и гражданитѣ, — мѫже, жени, деца. Победителната войска и башибозукътъ се предали на грабежъ и следъ това запалили кѫ-

щитѣ и дюкянитѣ. Изгорѣли около 300 кѫщи и дюкяни — всички въ долната и срѣдната часть на града. До като палачитѣ стигнали до горната часть, — тукъ се бояли да нахлуятъ бърже, защото е близу кориятa, — дошла заповѣдь да спратъ безчинствата.

Крушово е било свободно цѣли десеть дена. Колкото възторгътъ билъ голѣмъ въ началото, толкозъ унинието е било по-силно отъ злополучния край. Жителитѣ, които били се изпокрили въ близкитѣ и по-далечни гори, почнали на втория и третия день следъ погрома да се връщатъ. Между завърналитѣ се билъ и Григоръ Божиновъ, отъ въстаническия щабъ. Обстоятелството, че той е могълъ да се укрие и не е билъ предаденъ, показва, какво моралътъ у населението си останалъ високъ и следъ тази голѣма катастрофа.

Крушово не се вразуми: то участвува въ революционната борба и подиръ голѣмото Илинденско въстание.

ЕДНА ЕКСКУРЗИЯ ВЪ КОСТУРСКО

Въ началото на учебната 1899/900 год. битолската класич. гимназия ставаше пълна и всички ученици отъ VII класъ на солунската м. гимназия, по нареждане на екзархията, заминахме за Битоля да довършимъ срѣдното си образование. По този начинъ мень се падна случай още като ученикъ непосрѣдствено да се запозная съ много градове и мѣстности въ юго-западна Македония. Презъ великденската ваканция, по покана на другаря Търпенъ Марковъ, нѣколцина интимни и идейни приятели предприехме екскурзия до родното му село Вишени, но съ такъвъ маршрутъ, щото да можемъ да видимъ повече села и мѣста. До Леринъ отидохме съ желѣзница, а отъ тамъ нататъкъ апостолски: всички бѣхме порядъчно бедни, за да не можемъ да наемемъ коне. Ала 18—20 годишната ни възрасть не позволяваше да се плашимъ и отъ най-дългия и уморителенъ пжть.

Отъ Леринъ поехме шосето презъ Бигла и доста поть похарчихме, докато се изкачимъ на Песодерския проходъ. Тамъ се преваляше вече къмъ Костурско и за туй тукъ се намираше неизбѣжната за такива мѣста кула, гдe-

то жандари, а по после и войскови отдѣления бдѣха за движенията на хората отъ една каза въ друга. Другаритѣ отъ Костурско считаха това мѣсто, макаръ и пазено, най-опасно отъ пжтя ни. Въ прохода се намира влашкото село Песодеръ, съ около стотина кжщи, което остана въ лѣво отъ пжтя ни. Навлѣзохме въ една планинска долина, която ставаше все по-дълбока предъ насъ и се огласяше отъ шума на буйната рѣка, водеща началото си отъ прохода и прибираща потоци отъ двете страни на голѣмата планинска пазва. Низко вече оставихме отсреща си, въ лѣво отъ рѣката, чисто българскитѣ села Жельово съ 250 кжщи, Руля съ стотина и Брезница—120 кжщи. Тѣзи села, разправяше ни Марковъ, искали да минатъ подъ вѣдомството на екзархията, ала по съветитѣ на революционната организация не направили постжпки за това и на име се считали отъ властьта за гъркомански; по този начинъ се избѣгваше подозирането имъ въ комитаджилъкъ и по свободно служеха на освободителното дѣло. Цельта на първия ни день бѣ селото Смърдешъ. Отъ това село бѣ нашиятъ съкласникъ и приятель Пандо Кляшевъ, който въ 1903 г. стана нелегаленъ,

а после се постави на чело на Битолския окржженъ революционенъ комитетъ. Кляшевъ падна убитъ въ сражение съ турска потера въ с. Дрѣновени.

Селото Смърдешъ, разположено на една стръмнина, броеше тогазъ 360-на чисто български кжщи. Мѣстниятъ революционенъ комитетъ знаеше, че всички ние, екзкурзиянтитѣ ученици, сме отдавна членове на организацията и ни устрои една вечеринка, въ която участвуваха и нѣколцина по-първи селяни. Тъкмо тогава наскоро бѣха получени революционниятъ букваръ и революционната читанка. Отъ първия четѣха — сѣкашъ за да видимъ, че си знаеха добре уроцитѣ, — разни сентенции, извлѣчени отъ библията и изъ народнитѣ пословици, оправдаващи бунта за свобода и проповедващи насилие противъ насилницитѣ. Читанката пъкъ съдържаше подбрани революционни четива и пѣсни. Следъ горещъ разговоръ, въ който имаше много закани къмъ тиранитѣ и една безгранична вѣра въ правотата на каузата и нейния успѣхъ, вѣра, която караше въ първитѣ вѣкове на християнството мжченицитѣ да мратъ съ усмивка на уста, домакини и гости запѣха въ читанката: „Гора

ечи балканъ стене, самъ юнакъ на коня, съ тржба зове свойтѣ братя, всички на оржжие". „Огьнь пламна въ Балкана, въ Балкана Шипченски" и др. под. При първата пѣсень на читанката имаше нарисуванъ единъ конникъ. За последното не съмъ сигуренъ: 18 години се минаха отъ тогазъ,[1] много събития се преживѣха, и въ този моментъ, когато си припомнямъ паметната онази вечерь, питамъ се, бѣ ли образътъ действително въ читанката или се е властно откроилъ въ юношеското ми въображение отъ пѣсеньта? Бихъ желалъ да намѣря една такъва читанка и да провѣря . . .

Селото Смърдешъ, следъ три години, жестоко бѣ наказано за бунтовничество: въ май 1903 година турски аскеръ въ това село открилъ организационна чета, съ която ималъ престрелка. По този случай турцитѣ изгорили 166 кжщи, а отъ жителитѣ били избити, изклани и живи изгорѣни 87 души — мжже, жени и деца. Това, обаче, не сломи духа на смърдешани и тѣ продължиха да служатъ на освободителното дѣло и следъ голѣмото македонско възстание.

---

[1] Тѣзи редове сж писани въ 1918 год.

Отъ Смърдешъ, напрѣко презъ планината по каменисто сухо мѣсто, та ни се набиваха краката, отидохме въ с. Джмбени, и то чисто българско, състояще отъ 280 кжщи. Срещнахме се съ нѣколцина селяни, у които констатирахме сжщо такъвъ възторженъ революционенъ духъ. Джмбени даде на организацията много борци, между които най-видно мѣсто заематъ ржководителитѣ и после войводи: Лазаръ п. Трайковъ и Лазаръ Московъ. Първиятъ свърши солунската м. гимназия, бѣ учитель и председатель на околийския комитетъ въ Костуръ и единъ отъ основателитѣ на четничеството въ този край; падна убитъ въ 1904 г. Лазаръ Московъ, съ когото имахъ лично познанство отъ битолската гимназия, — той бѣ въ VI кл., когато азъ бѣхъ въ VII, — бѣ сжщо така екзалтиранъ и безстрашенъ борецъ, всецѣло предаденъ на организацията. И той подобно на Лазаръ п. Трайковъ още на ученическата скамейка бѣ далъ клетва да се самопожертвува за освобождението на раята. Той като войвода бѣ убитъ презъ 1902 г. въ село Вишени.. И селото Джмбени си жестоко изпати. На 11 Августъ 1903 год., въ разгара на голѣмото Илинденско въстание следъ де-

веть часово сражение въ Джмбенската гора между 500 души въстаници, — подъ началството на Лазаръ п. Трайковъ, Пандо Кляшевъ В. Чакаларовъ, Митре Влашето, Ст. Стерьовски, Кономладски и Л. Киселинчевъ — и хилядень аскеръ, селото било бомбардирано и цѣлото унищожено.

На великия петъкъ бѣхме въ Костуръ, малъкъ градъ съ 6000 жители, отъ които половината гърци, а останалитѣ турци, българи и евреи. Въ това отношение Костуръ напомня Мелникъ: малъкъ гръцки оазисъ въ една отъ най-чисто българскитѣ околии. Градътъ е разположенъ амфитеатрално на една височина. Улицитѣ му сж тѣсни и криви, послани съ калдъръмъ, по който човѣкъ като ходи бързо, рискува да си счупи краката. На горната часть на града се виждатъ остатъци отъ стѣнитѣ на срѣдневѣковната цитадела. Но едва сж останали следи въ въображението ми отъ това: погълнатъ отъ мисли за настоящето и бждащето, менъ малко тогазъ интересуваше миналото, за да обърна внимание върху остатъцитѣ на древностьта. Въ подножието на града плиска водитѣ си Костурското езеро, по брѣга на което се зеленѣяха високи треви и

храсти, та даваха цвѣта си на водата. Отдалечъ езерото изглеждаше на единъ грамаденъ изумрудъ, цвѣтътъ на който се прелива въ много тънки нюанси отъ ясно-зеленъ къмъ тъмно-зеленъ. Не зная презъ други годишни времена, какво изглежда езерото, но за менъ то си остана за винаги зелено. Въ града бѣха се стекли маса хора отъ околията на пазаръ — едни да купуватъ, други да продаватъ, — зеръ Великдень бѣ следъ день, — та дадоха напълно българска народностна физиономия и на града; гърцитѣ бѣха се удавили въ това море отъ българско население. Тукъ посетихме българската митрополия, гдето ни посрещна архиерейскиятъ намѣстникъ, попъ Търпо, — милъ родолюбивъ старецъ, който отъ дълго време ржководѣше въ църковнитѣ дѣла българското паство въ епархията; посетихме II-то класното училище, гдето добиваха по-горно образование децата на многобройнитѣ и голѣми села на околията.

Трѣбваше да отидемъ и въ Хрупища, родното мѣсто на приятела ни съкласникъ Георги Христовъ, който ни бѣше спжтникъ, откато бѣхме потеглили отъ Битоля. Не можехме да му откажемъ, пъкъ желаехме да

видимъ и този градецъ, разположенъ на равно мѣсто; броеше тогазъ около 2700 жители, отъ които 1200 българи, 700 турци и приблизително толкова власи. Последнитѣ се гърчееха. Нашитѣ бѣха успѣли да се наложатъ, макаръ и постояно шпионирани предъ властьта отъ турци и гъркомани.

По пѫтя отъ Костуръ за Вишени, Търпенъ Марковъ ни посочи насрещу отъ дѣсно въ една зеленѣеща се терасовидна местность, далечъ въ хоризонта, селото Бобища, чисто българско село отъ около 140 кѫщи, родното мѣсто на съкласника ни Манолъ Розовъ, който напусна учителството, пое войводството на мѣстната чета и падна убитъ въ неравната борба презъ 1903 г. Следъ нѣколкодневно пѫтуване съ най-разнообразни впечатления, стигнахме най-после с. Вишени. По пѫтя бѣхме оставили вече нѣкои отъ другаритѣ по селата имъ, та останахме да гостуваме на Търпенъ Маркова, Георги Тодоровъ отъ гр. Тетово и азъ. Бащата на Търпена, голѣмъ родолюбецъ, ржководитель на мѣстния комитетъ, съ значително влияние въ околията, отсѫтствуваше. Приемътъ, който ни направи при все това любезната домакиня, бѣ най-сърдеченъ. Тя не

можеше да се нарадва на своя най-голѣмъ синъ и намъ, неговитѣ най-близки приятели, та почна да се суети на горе на долу, за да ни нахрани по-добре. Тя сжщо бѣше посветена въ революционната тайна; волята на нейния съпругъ и на сина ѝ бѣше и нейна воля. Тѣ, уважавани отъ всички, можеха ли да не бждатъ предадени на народното дѣло? И тя, треперейки въ душата си за участьта на своитѣ близки, застрашавани постояно съ арестъ и нѣщо по лошо, бѣ се примирила напълно съ тази жестока необходимость на времето.

Селото Вишени е сгушено въ северната часть на Костурското поле и влизаше въ Пополе-колъ. То броеше тогава около 1200 жители, всички българи. Кжщитѣ въвъ Вишени бѣха каменни и двоетажни, доста чисти и удобни за живѣене. Както и другитѣ, посетени отъ насъ села, и тукъ малко мжже бѣха останали; голѣмото мнозинство бѣха на гурбетъ въ Цариградъ или свободна България. Първиятъ селянинъ, съ когото се запознахме, бѣ дългогодишниятъ революционенъ работникъ Колю. Срѣденъ ръстъ, много здравъ, твърде подвиженъ, съ проницателенъ погледъ и внушително засукани мустаци, той бѣ голѣмъ терористъ.

Наскоро бѣ убилъ двама душмани и бѣ ги заровилъ въ близката гора, корията. Пращанъ е билъ въ Цариградъ по организационна работа. Началникътъ на училищния отдѣлъ Василъ Кжнчевъ, който съ многобрйнитѣ си трудове по етнографията и географията на Македония има неоценими заслуги за отечествената наука и националната кауза, бѣ влѣзълъ въ остъръ конфликтъ съ революционната организация. Работата бѣ дошла до тамъ, че или Кжнчевъ трѣбваше да си върви или организацията да капитулира предъ екзархията. А организацията бѣ станала вече общественъ факторъ, на волята на който всичко трѣбваше да се подчинява. Единъ день Колю отъ Вишени се явява при Негово Блаженство екзархъ Йосифъ I и му предава устно ултиматума на Централния комитетъ: Василъ Кжнчевъ въ 24 часа да напустне Цариградъ. Екзархътъ почналъ да възразява нѣщо. — „Азъ не можахъ да слушамъ никакви обяснения, разказваше ни Колю; менъ бѣ поржчано съ добро или зло Кжнчевъ да напустне екзархията, та прекъснахъ Негово Блаженство и подигнахъ полата, за да види добре арнаутската ми кама".

Кжнчевъ бѣ уволненъ и си замина за Цариградъ. Революционната организация се наложи на Екзархията.

Празницитѣ прекарахме твърде приятно. Отивахме на ловъ съ Колю въ корията, направихме визити на по-първитѣ кжщи, между които личеше по своята почти градска наредба онази на Бакрачеви; упражнявахме се да стреляме отъ прозореца на Колювата пжща, — тя бѣ на края, — като се целѣхме въ едно близко дърво. Вишени бѣ комитско гнѣздо и главно свърталище на четата въ Пополе. Въ 1902 тукъ бѣ откритъ съ четата районниятъ началникъ Лазаръ Московъ. Съ него е билъ и Колю. И двамата паднали убити въ сражението, а селото било ограбено отъ потерата. На 3 септемврий 1903 год. — презъ голѣмото Илинденско въстание, следъ деветъ часове сражение между 150 въстаници и квартируващата въ селото турска войска, — селото било опожарено отъ последната. Оцелѣли само 7 кжщи. Избити били шесть души стари хора, между които и свещеникътъ.

Приятелтъ ни Търпенъ Марковъ е отдавна покойникъ. Добилъ неизцѣрима болесть въ гръбначната кость отъ нощно скитане съ

мѣстната чета като учитель и ржководитель; преследванъ отъ властьта и нездравъ да води четнишки животъ, той бѣ дошълъ въ София да се цѣри. Тамъ се срещнахме въ началото на 1902 год., но скоро се раздѣлихме, защото азъ заминахъ съ чета. Следъ голѣмото въстание пакъ се видѣхме презъ 1904 год. въ София. Тукъ той и почина отъ туберколоза въ гръбначната кость.

На връщане, за да бжде екскурзията ни по-пълна, взехме другъ пжть, по-прѣкъ, а не по който дойдохме. Минахме презъ Бабчоръ, — 1080 жители, всички българи, — планинско село, кжщитѣ на което бѣха покрити съ каменни плочи (тикли). Въ това отношение то досущъ приличаше на с. Баница, въ Сѣрската околия. Следъ като обѣдвахме съ ученици отъ това село, поехме направо къмъ планината Вичъ, която едвамъ прекосихме, поради падналия снѣгъ и навѣялитѣ прѣспи, та не винаги улучвахме пжтеката. Следъ уморителенъ дълъгъ ходъ презъ с. Арменско стигнахме въ Леринъ, гдето пренощувахме и на следния день продължихме съ желѣзницата до Битоля.

Никжде другаде въ нашето отечество не

съмъ срещналъ толкова свѣстни, родолюбиви, фанатично привързани къмъ родината и свободолюбиви селяни, както въ Костурско. Азъ бѣхъ посетилъ по-рано Ресенъ, Охридъ, Струга, пакъ съ другари ученици отъ тѣзи мѣста; възхищавахъ се отъ възвишения патриотизъмъ на тѣхнитѣ жители, отъ голѣмото имъ национално съзнание, отъ благородството на характера имъ, но у тѣхъ не констатирахъ такава екзалтация, каквато намѣрихъ у селянитѣ въ Костурско. Дали да обяснимъ това съ близостьта на последнитѣ съ Гърция, отъ която въ продължение на вѣкове е била застрашавана българската имъ народность, поради което се е изострило силно у тѣхъ националното чувство и се е създалъ борческиятъ имъ темпераментъ? Дали не се дължи това на постоянния имъ гурбетчилъкъ, който непремѣнно е повлиялъ върху тѣхното умствено развитие? Може би, — и на едното и другото. Въвъ всѣки случай, българитѣ въ Костурско взеха масово участие въ голѣмото Илиндеско въстание, — тѣ дадоха най-много борци презъ това въстание, но и най-много си изпатиха. Въстанието въ Костурско трая два и половина месеца, безъ да бжде по-

тушено и биде преустановено на 14 октомврий (н. ст.) по заповѣдь на главния въстанишки щабъ. Въ Костурско само презъ Илинденското въстание сж станали 17 голѣми сражения, въ които сж се сблъскали 4170 въстаници съ 30,360 аскеръ. Убити и ранени сж били 83 въстаници и 513 аскерлии. Но костурскитѣ въстаници сж водѣли сражение и въ Леринско, и въ Мориховско. При потушаването на въстанието въ Костурската каза сж били изгорени 2750 (27%) кжщи, обездомени 15,650 души и изклани 413 души.

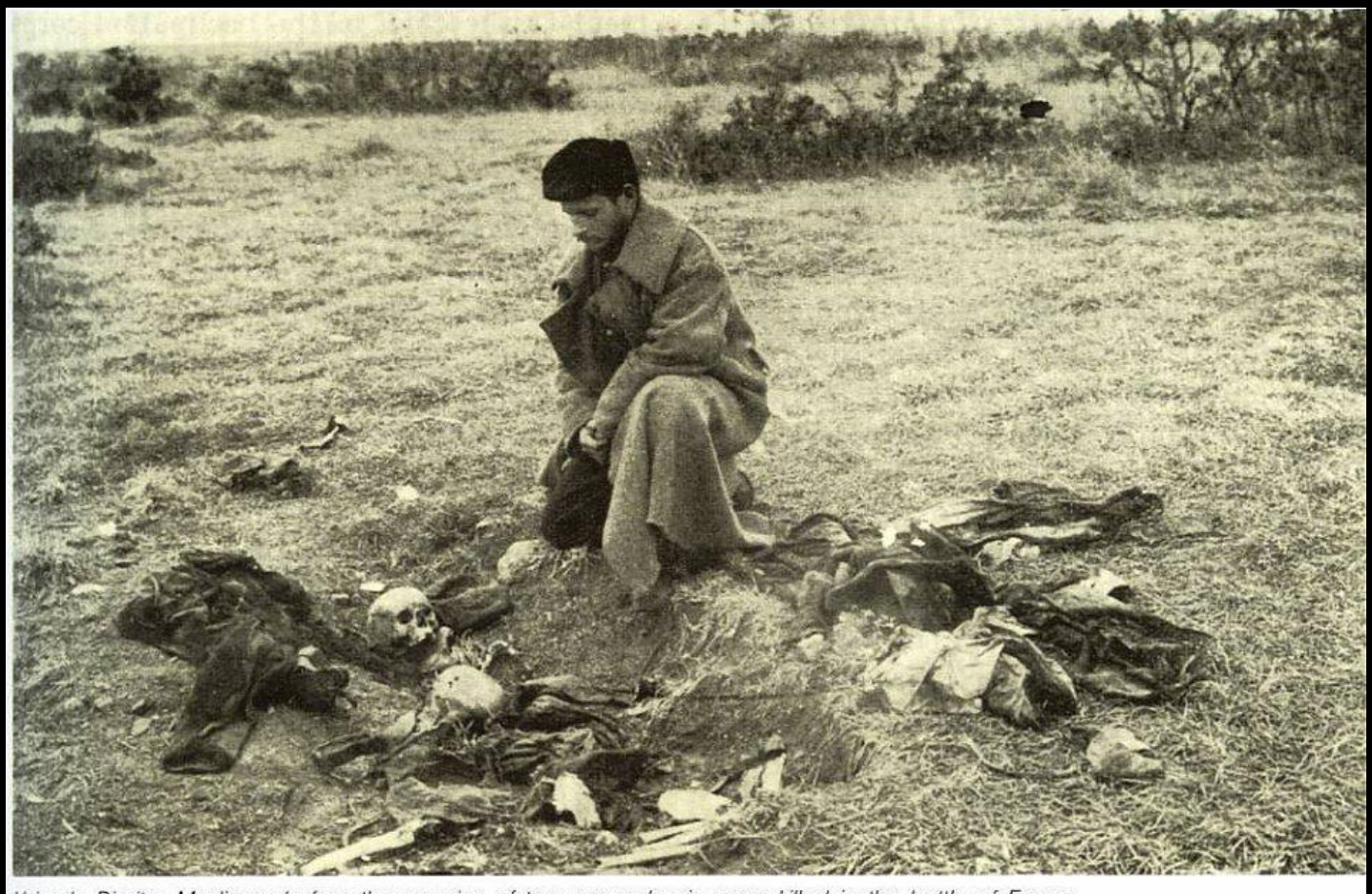
Макаръ и далечъ, най-далечъ отъ свободна България, българитѣ отъ Костурско, вѣрващи въ жизнеспособностьта и мощьта на нашето племе, водиха революционната борба за свобода съ най-голѣмо себеотрицание.

Скенирано за:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски”
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres